

Zárójelentés

A termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19–20. századi Magyarországon

NKFI 113100. számú pályázat

Óri Péter – Pakot Levente

I. Kutatási célok, adatok, módszerek, a kutatás menete

A Magyarországot, de a szűkebb közép-európai térséget, sőt az egész Európát érintő egyik kulcsfontosságú közép és hosszú távú stratégiai kihívás a népesség korszerkezetének változása, az öregedés. A korszerkezet változása a következő évtizedekben önmagában is kérdésessé teszi az érintett országok jóléti rendszereinek fenntartását, valóban olyan kérdés, amellyel szembe kell néznünk. A korstruktúra kedvezőtlen változását a halandóság javulása, az emberi élet hosszának megnyúlása mellett elsősorban az alacsony termékenység okozza. Magyarországon ráadásul mindez különösen alacsony termékenységi szintet, kedvezőtlen halandóságot, nemzetközi összehasonlításban rossz egészségi állapotot és az 1980-as évek eleje óta folyamatosan csökkenő népességet jelent, a kedvezőtlen folyamatokat csak kis mértékben ellensúlyozza a bevándorlás. Miután ez minden valószínűség szerint az előre látható jövőben sem fog gyökeresen megváltozni, elsőrendű fontosságú tudományos és társadalmi cél, hogy a múlt és a jelen demográfiai folyamatait és területi differenciáit megismerjük, a változás okait a lehetőség szerint megértsük, különös tekintettel a termékenységre és az azzal közvetlenül összefüggő házasság, párkapcsolatok témaköreire, de nem elhanyagolva a halandóság vagy migráció kérdésköreit sem.

A kutatás célja a magyarországi preindusztriális termékenység és a 19. században kezdődő termékenységi átmenet jobb megismerése, részleteinek feltárása volt. A magyarországi preindusztriális termékenység szintjét és területi, felekezeti különbségeit, valamint a termékenységi átmenet sajátosságait számos tanulmány igyekezett feltárni.¹ Számos aggregált adatokra épülő makroelemzés mellett szép számmal születtek település szintű családrekonstrukciós elemzések is, amelyek segítettek feltárni a lokális termékenységi különbségeket és jobban meghatározhatóvá tették a termékenységi átmenet kezdőpontját, miközben cáfolták a korábban népszerű, a felekezeti, etnikai sajátosságokra építő magyarázatokat a tudatos születéskorlátozással kapcsolatban.² Így ma országos szinten átfogó képünk van a termékenységi átmenetről, tudjuk, hogy bizonyos régiókban (elsősorban Dél-Magyarországon) meglehetősen korán (a 18. század végén, a 19. század első felében) megjelent a születéskorlátozás (de korántsem csak a református magyarok körében (Andorka 1987a: 273., 1998: 437), hogy az 1850-es évek házasságkohorszái már jelentős mértékű termékenységcsökkenést mutatnak (Dányi 1991b). Ennek következtében a demográfiai átmenet „klasszikus” időszakában (1880 és 1910 között) a házasság termékenység kevésbé csökkent, mint sok más európai országban (Dányi 1991a), miközben 1880-ban annak szintje nemzetközi összehasonlításban már igen alacsony. De az is világossá vált, hogy számos településen csak az első világháborút követően indult el a végleges és jelentős termékenységcsökkenés, illetve hogy a két világháború között annak egy új szakasza kezdődött, amelynek során az 1940-es évektől termékenykorba lépő nők között már a kétgyermekes modell vált

¹ Az átmenet előtti korszakra lásd mindenekelőtt: Andorka 1987a, 1991a, Hablicsek 1991, Dányi 1991a,b, Óri 2003, Pakot 2013. A demográfiai átmenetről lásd Thirring L. 1936, 1941, 1959, Tekse 1969, Demény 1968, Dányi 1977, 1991 a,b,c, 1994, Katus 1980, Kamarás 1991, Hablicsek 1995, Szukicsné 1986, 2000, Óri 2006, 2007. Faragó 2011.

² Elsősorban Andorka Rudolf kutatásaira kell gondolnunk: Andorka 1969, 1970, 1987b, 1991b, 1998. Emellett, igen fontos eredményeket hoztak Dányi Dezső mintavételes (Dányi 1991b), Benda Gyula keszthelyi (Benda 2008), Pakot Levente székelyföldi (Pakot 2013) és nyugat-dunántúli (Pakot 2014, 2015, 2016, Pakot–Óri 2015), valamint Koloh Gábor (2013a,b, 2014) ormánsági családrekonstrukciós kutatásai is. A magyarországi családrekonstrukciós kutatások mérlegét adja: Benda 2006.

uralkodóvá. Számos tanulmány mutatott rá ugyanakkor a termékenységcsökkenés foglalkozás, felekezet, vagy iskolai végzettség szerinti differenciáira (Andorka 1969, 1987a, Dányi 1991b, 1994, Kamarás 2000, Szukicsné 1986, 2000, Thirring 1936, 1941, 1959). Mindezidáig azonban kevés kísérlet történt egy település vagy településcsoport demográfiai folyamatainak egyéni szintű adatok felhasználásával történő longitudinális vizsgálatára, amely kiterjed a két háború közötti időszakra vagy a második világháborút követő évtizedekre is, noha a demográfiai átmenet lezáródását a legtöbben az 1960-as évekre teszik (Dányi 1991a, 1991c, Andorka 1987a 270–287). Másrészt Magyarországon a mikroelemzések során a hagyományos családrekonstrukciós módszer meghaladására sem tettek sok kísérletet, illetve forrásként is az 1895 előtti korszak felekezeti anyakönyveit használták. Pedig léteznek egyrészt azok az elemzési technikák, amelyek a demográfiai viselkedés hosszú távú változásai mellett a háttértényezőket is jobban meg tudják ragadni, gazdag kontextusban modellezve az egyéni viselkedést (eseménytörténeti elemzés).³ Másrészt nyilvánvalóvá vált, hogy eseménytörténeti elemzést lehet anyakönyvekre, illetve családrekonstrukciós adatokra is építeni (Gutman–Alter 1993, Pakot 2013). Az is kiderült, hogy éppen a kulcsfontosságú, 20. századi periódusra vannak alternatív források a felekezeti és állami anyakönyvek mellett (Pakot 2014, Pakot 2015, Óri–Pakot 2015). Ilyen pl. az 1970-es népszámlálás 25%-os reprezentatív mintája, amelynek individuális szintű adatai fennmaradtak, és amelyekből a mintabeli, megfelelő életkorú (50 éven felüli) nők teljes reprodukciós története rekonstruálható, együtt a népszámlálás során kért részletes egyéb adatokkal (KSH 1977). Így a korábbiánál egyszerűbb, kevésbé munkaigényes lehetőség nyílt a 20. századi termékenységi átmenet mikroszintű elemzésére.

A projekt során úgy elemeztük a magyarországi termékenységcsökkenés folyamatát és oksági viszonyait, hogy létrehoztunk egy individuális adatokból álló, longitudinális adatbázist, amely a későbbiekben is folyamatosan bővíthető, alkalmas a termékenység és házasodás mellett más demográfiai jelenségek (halandóság, házasodás) és társadalmi problémák (pl. társadalmi mobilitás) tanulmányozására is. Munkánk során a magyarországi forrásadottságokhoz igazodtunk, az adatbázis elsősorban az egyházi, majd az 1895 utáni állami anyakönyvek adataira épül, ezt egészítjük ki népszámlálási vagy egyéb összeírási adatokkal (individuális szinten, pl. az 1857-es népszámlálás vagy az 1970-es census 25%-os mintája adataival, 19. századi lélekösszeírásokkal, aggregált szinten az 1880 utáni népszámlálások demográfiai, foglalkozási adataival).

Két mikrorégió hosszú távú (19–20. századi) demográfiai rekonstrukciójára teszünk kísérletet, a Budapest közelében fekvő Zsámbék, Tök, Perbál településegység, illetve a nyugat-magyarországi Bük, Csepreg, Szakony és Gyalóka alkotó mikrorégióéra. Mindkettő korábbi kutatásokhoz kapcsolódik és a kedvező forrásadottságokra épül. Bük termékenységi és házasodási szokásait Andorka Rudolf is vizsgálta (Andorka 1996). Az evangélikus népesség családrekonstrukciójához használt családlapok gépre vitelével, korrekciójával kezdődött itt az adatbázis építése, amely a római katolikus népességre is kiterjedt, majd mindkét esetben a 20. század első felére nézve folytatódott, majd a környező falvak (Gyalóka, Szakony, Csepreg) anyakönyveinek bedolgozása is elkezdődött. A büki családrekonstrukció adatait az 1861 és 1948 közötti választói névjegyzékek évenkénti összekapcsolt adatai tették teljesebbé, mutatva, hogy egy-egy család milyen időszakban volt jelen a településen, és így az egyszerű családrekonstrukcióhoz képest nagyobb arányban tették lehetővé a női reprodukciós élettörténetek lezárását, jelentősen javítva az elemzés megbízhatóságát.

Az anyakönyvi adatbázist az 1857-es népszámlálás büki és csepregi adatai, valamint a két település 1970-es népszámlálási 25%-os termékenységi mintája egészítette ki, amely utóbbi forrás a felvételben szereplő nők retrospektív termékenységtörténeteit tartalmazza, és így a 20. század középső harmadának termékenységi folyamatait is elemezhetővé tette. A forrás ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy a termékenységi adatfelvétel információit kiegészítsük a népszámlálási kérdőíveken szereplő egyéb információkkal, mint például az életkorral, születési hellyel, iskolai végzettséggel, foglalkozással vagy foglalkozástörténettel, a lakhatás jellemzőivel, a lakás felszereltségével stb.

³ Történeti demográfiai alkalmazásáról lásd pl. Gutman – Alter 1993, Alter 1998, Bengtsson et al 2004, Kok 2007, Tsuya et al. 2010. Magyarul minderről: Pakot 2010, 2013, Óri 2010, 2012.

A másik helyszín, Zsámbék és környéke, szintén jól illeszkedik korábbi kutatásainkhoz, a fenti három egymás mellett elhelyezkedő település a községszintű makroelemzések eredményei szerint a demográfiai átmenet három alaptípusát testesítik meg: a relatíve korai (Tök), késői (Perbál) termékenységi átmenetet, illetve a „klasszikus típust” (Zsámbék) (Őri 2006, 2007, 2009, 2011). Az adatbázisok elsősorban a községek anyakönyveire épülnek, bár Zsámbék esetében a teljes időszakra nézve, Perbálnál pedig az 1830-ig tartó időszakra rendelkezünk részben publikált, részben on-line genealógiákkal, amelyben megtalálhatjuk az egyes házasságkötésekhez kapcsolt demográfiai eseményeket, azaz lényegében kész családrekonstrukciós anyag segítette munkánkat. Az adatokat viszont ezekben az esetekben is digitalizálni kellett, a számos hibát, téves összekapcsolást javítani, és elsősorban Zsámbék esetében az adatbázis foglalkozási adatokkal való kiegészítése szintén sok időt vett igénybe, viszont jelentősen javította az elemzés minőségét. A három településre nézve itt is felhasználtuk az 1970-es népszámlálás 25%-os termékenységi mintáját, és további cél a zsámbéki lélekösszeírásorozat (Husz 2002) és a töki 1857-es népszámlálás individuális adatainak az anyakönyvi adatokkal való összekapcsolása, ami növelni fogja a lezárt családlapok számát, és elsősorban a halandóság és a házasság, migráció tanulmányozásához ad fontos háttérinformációkat.

A választást részben a települések kulturális és felekezeti heterogenitása (római katolikusok, reformátusok, evangélikusok, magyarok, németek), részben eltérő földrajzi helyzete, részben gazdasági sajátosságai indokolják (a főváros közelsége, nyugati határszél, korai iparosítás: csepregi és büki cukorgyárak és társadalmi, demográfiai hatásuk). Így lehetőség nyílik a kulturális, földrajzi/regionális és a lokális gazdasági-társadalmi faktorok demográfiai hatásainak vizsgálatára. A két mikrorégió forrásadottságai, illetve a demográfiai előtanulmányok is segítették a választást és a további kutatást: Bük esetében Andorka családrekonstrukciós elemzése, az 1857-es népszámlálás fennmaradt egyéni szintű számlálólapjai, a zsámbéki esetében pedig a Husz Ildikó által elemzett lélekösszeírások sorozata a 18. század végétől az 1860-as évekig (Husz 2002), illetve az említett településszintű makrokutatások eredményei, valamint a zsámbéki anyakönyvekre épülő genealógiai adatbázis (Gallina–Jelli 2002), amely – más magyarországi német falvakhoz hasonlóan – lényegében kész családrekonstrukciós családlapokkal segítette a demográfiai elemzést.

A projekt korlátozott mértékben ugyan, de a városi termékenység és termékenységi átmenet feltárására is vállalkozott. Munkánk során felhasználtuk Benda Gyula keszthelyi családrekonstrukciós adatbázisát (Benda 2008) a perindusztriális (1850 előtti) termékenység elemzésére. Az adatok döntő része, vagyis az 1750–1849 közötti anyakönyvi és adóösszeírási adatokból rekonstruált családtörténetek digitalizált formában rendelkezésünkre álltak. A projekt során az adatbázist rendeztük, kiegészítettük további anyakönyvi adatokkal (az 1849–1870 közötti halálozási adatok digitalizálása) és eseménytörténeti adatfájlokat alakítottunk ki. A vizsgálat másik nagyobb forráscsoportját a pesti és győri gabonapiaci idősoros áradatak képezték, amelyek révén az időszakra jellemző évenkénti gazdasági ingadozásokat rekonstruáltuk. Az áradatakat digitalizáltuk és az elemzés során összekapcsoltuk a családtörténeti adatbázissal. A Buda környéki adatbázist pedig a szintén kedvező forrásadottságú Buda-Újlak városrész (az újlaki Sarlós Boldogasszony plébánia anyakönyvei és a városnegyed 1857-es népszámlálásának individuális adatai, valamint az 1860-as és 1873-as háztartásösszeírások) termékenységének vizsgálata egészítette ki az 1857 és 1876 közötti időszakra nézve.

A projekt célja tehát – a termékenységi átmenet tulajdonképpeni elemzése mellett – egy olyan földrajzi, gazdasági, társadalmi, etnikai, felekezeti téren heterogén mikrodemográfiai adatbázis felépítése volt, amely ugyan nem képes reprezentálni a történeti Magyarország sokféleségét, de mégis lehetővé teszi egyes demográfiai jelenségek (termékenység, halandóság, házasság) alakulásának részletes megismerését. Adatbázisunk (elsősorban a kétévszázadot felölelő, jó minőségű, összeírási adatokkal kiegészített büki, zsámbék-töki rurális minta és a keszthelyi és újlaki városi adatbázisok) alkalmas erre a célra és méreteiben, minőségét tekintve is versenyképes a nyugat-európai vagy ázsiai hasonló adatbázisokkal. A projekt végére az adatbázis létrejött, elkészültek a családrekonstrukciós összekapcsolások, kialakítottuk a termékenységi (és részben a szorosán ide kapcsolódó házassági) elemzésekhez szükséges eseménytörténeti adatfájlokat. Ily módon eredeti célkitűzésünk, a termékenység 18-20. századi alakulásának eseménytörténeti elemzésekre épülő mikroelemzése

lehetővé vált. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy adatbázisaink nem „készek”, eredményeink sem véglegesek, bár azt gondoljuk, hogy a termékenység esetében lényegüket tekintve nem sokat fognak változni. Az adattisztítás, a hibák, téves azonosítások kiszűrése folyamatos, adataink minősége folyamatosan javul. Emiatt jelen pillanatban nem adunk minden település esetében teljes képet, egyes esetekben elemzésünk az 1850 előtti időszakra vonatkozik (Keszthely, Perbál), máskor a 19. század második felétől folytatjuk az elemzést (Bük, Tök), és van úgy, hogy csak a 20. századi termékenységi folyamatokra összpontosítunk (Csepreg). Másrészt elsősorban a budai régióban az anyakönyvi adatok és a különböző népszámlálásjellegű források egyéni szintű összekapcsolása még nem készült el, márpedig ez is jelentősen növeli majd a lezárt reprodukív élettörténetek számát. Ez elsősorban az 1870 előtti zsámbéki adatokat és még inkább az újlaki elemzési eredményeket érintheti. Ez utóbbiakat valóban teljesen friss, előzetes eredményeknek kell tekintenünk.

Az anyakönyvi bejegyzéseket (keresztelések, illetve születések, házasságkötések, temetések, illetve halálozások) a Louis Henry által kidolgozott családrekonstrukció szabályai (Fleury–Henry 1985, Henry–Blum 1988, Andorka 1988) szerint családlapokon kapcsoltuk össze (a valóságban azonosítószámokkal összekapcsolható rekordokat tartalmazó adattáblákat hoztunk létre). Ennek alapján az esetek egy részében rekonstruálható lett a házas nők reprodukciós életpályája házasságkötésüktől termékeny életszakaszuk lezáródásáig vagy halálukig, illetve férjük haláláig. Ezek az ún. MF (marriage fermé) típusú családlapok, ahol a házasság időpontja (a házas termékeny periódus kezdete) és annak lezáródása (halál, megözvegyülés vagy az 50 éves életkor elérése) ismert, és hasonlóképp a születési dátum is az, vagy legalább a házasságkötési vagy halálozási anyakönyvből kiszámítható (MF1 és MF2 típusok – Andorka 1988. 35–36.). Tehát az ismert életkorú, helyben házasodó nők életpályáját tudtuk tanulmányozni, akiknek termékeny életszakasza lezárható volt (haláluk vagy megözvegyülésük dátuma ismert), vagy ezek hiányában valamely azonosítható időpontig jelen voltak a településen (szerepeltek valamely összeírásban egy adott időpillanatban, még ha ezután nem is készült róluk anyakönyvi bejegyzés). Újlak esetében pedig (ahol az 1856–1860 közötti házas kohorszt vizsgáltuk) az utolsó eseményt (szülést) követően három évvel zártuk a kockázati periódust, ha az nem esett 1873 decemberénél későbbre, illetve az anya 50. születésnapja utánra. A családrekonstrukciós adatokból a termékenység elemzésére alkalmas eseménytörténeti fájlokat alakítottunk ki, amelyek a házasságkötés és a vizsgált periódus lezáródása közötti életszakaszokból állt, és amelyen belül az egyes változások (szülések, gyermekhalálozások, korcsoport változások, a történeti periódusok határainak átlépése stb.) időpontjának megfelelően további epizódokat hoztunk létre. Igyekeztünk a lehetőségekhez mérten minden időszakra és minden településre nézve hasonló változókat és életszakaszokat, epizódokat létre hozni. Az eseménytörténeti elemzés során az egynél magasabb sorszámú születések valószínűségét vizsgáltuk (alapvetően a születési intervallumok hosszának, illetve a következő születés bekövetkeztek vagy be nem következtek alapján) az első házasságukban élő nők esetében.⁴ Kontrolváltozóként használtuk a történeti időt (periódusok) az anyák életkorát, az előzőleg szült gyerekek számát (paritás), a meghalt gyermekek számát, azt, hogy történt-e csecsemőhalálozás a közvetlenül megelőző (a csecsemőhalálozást követően 9–17 hónapon belül) időszakban, a család (az apa) társadalmi-foglalkozási helyzetét, esetenként a gabonaárakat (Keszthely) vagy a háztársak közötti korkülönbséget, az első szülés életkorát (Újlakon, ahol a csecsemőhalandóság hatását egyenlőre még nem tudtuk a modellbe építeni). A használt elemzési módszerek (Cox-féle proporcionális kockázati modellek, Piecewise szakaszonkénti konstans eseménytörténeti modellek vagy egy esetben logisztikus regresszió) hasonló, egymással összehasonlítható eredményeket adnak, többnyire változónként egy referenciakategóriához viszonyított esélyhányadosok formájában, ahol az egy alatti értékek kisebb, az egy feletti pedig nagyobb valószínűséget jelentenek. Emellett a családrekonstrukciós vizsgálatokban szokásos házas termékenységi értékeket is kiszámoltuk (házas korszpecifikus termékenységi arányszámok és teljes házas termékenységi arányszámok) a 20 és 50 éves kor között házasságban élő nőkre. Itt a

⁴ A szakirodalom általában külön kezeli a házasságon belül az első szülések elemzését, ezek bekövetkezése sokkal valószínűbb és más tényezőktől függ, mint a magasabb sorszámú szüléseké (lásd Tsuya et al. 2010 és Pakot 2013).

házasságkötéstől indítottuk a vizsgálódást, tehát az első szüléseket is beleszámítottuk az arányszámokba.⁵

A társadalmi státusz kialakítása az anyakönyvek, népszámlálások és választói névjegyzékek – rendszerint a férj/apa – foglalkozási bejegyzésein alapul. A foglalkozások kódolása a HISCO (Historical International Standard Classification of Occupations) rendszerben (van Leeuwen – Maas – Miles 2002), csoportosításuk pedig a HISCLASS sémában (van Leeuwen – Maas 2011) történt⁶. Az elemzés céljára kialakított struktúra, néhány osztály alacsony esetszáma miatt, a 12 HISCLASS csoportot 4 csoportba összevontan tartalmazza.

A fenti kutatási kérdésekkel kapcsolatos részletes nemzetközi és hazai szakirodalmi összefoglalókat korábban publikáltuk (Pakot-Őri 2015, Őri 2018), ezért ezek közlésétől itt eltekintünk.

II. A hagyományos világ termékenysége (Keszthely, Zsámbék és Perbál 1850 előtt)

1. Gyermekvállalási mintázatok a demográfiai átmenet előtt: Keszthely, 1775–1849

A keszthelyi vizsgálat a demográfiai átmenet előtti termékenység jellemzőinek feltárására és a gyermekvállalási hajlandóság társadalmi csoportok szerinti differenciáinak rekonstrukciójára irányult. Fontos célkitűzésünk továbbá a gazdasági ingadozások és a gyermekvállalási hajlandóság közötti összefüggések vizsgálata. Ez utóbbi olyan fontos, a nemzetközi szakirodalomban is releváns, kutatási kérdésre nyújthat választ, hogy a demográfiai átmenet előtti időszakban létezett-e a szándékolt vagy nem tudatos születéskorlátozás.

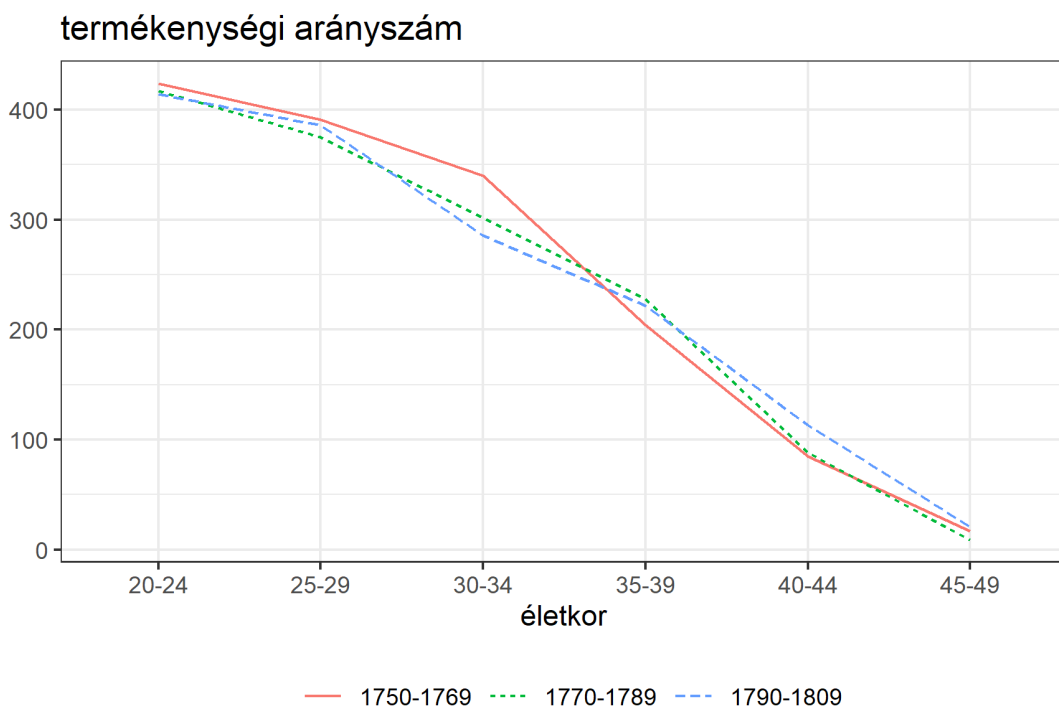
A keszthelyi vizsgálat alapját a Benda Gyula hagyatékában fennmaradt keszthelyi családlapok jelentették. Az adatok döntő része, vagyis az 1750–1849 közötti anyakönyvi és adóösszeírási adatokból rekonstruált családtörténetek digitalizált formában rendelkezésünkre álltak. Az OTKA projekt során az adatbázist rendeztük, kiegészítettük további anyakönyvi adatokkal (az 1849–1870 közötti halálozási adatok digitalizálása) és eseménytörténeti adatfájlokat alakítottunk ki. A vizsgálat másik nagyobb forráscsoportját a pesti és győri gabonapiaci idősoros áradatak képezték, amelyek révén az időszakra jellemző évenkénti gazdasági ingadozásokat rekonstruáltuk. Az áradatakat digitalizáltuk és az elemzés során összekapcsoltunk a családtörténeti adatbázissal.

Az 1. ábra a keszthelyi, 1750 és 1809 között házasodott nők korszpecifikus házas termékenységi arányszámok alakulását mutatja. A keszthelyi korszpecifikus arányszámok három házas kohorsz – az 1750–1769, 1770–1789 és 1790–1809 között házasodott nők – termékenységtörténetén alapulnak (N = 411, N = 472 és N = 554). A korszpecifikus termékenységi arányszámok a termékenységi átmenet előtti időszakra jellemző magas gyermekszámról tanúskodnak, ahol a születéskorlátozás nem jellemző. A 20–49 év közötti teljes termékenységi arányszám a három házas kohorszban rendre 7,3, 7,1 és 7,2.

⁵ A húsz év alatti házasodás Magyarországon is viszonylag ritka, ezért Andorka Rudolf nyomán (1991a 37. és 40.) azt számoltuk, hogy egy 20 és 50 éves kora között házasságban élő nő hány gyereket szülne a megfigyelt korszerti szülési gyakoriságok alapján. Így eredményeink összevethetőek a korábbi magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok eredményeivel. Lásd még Benda 2008. 157.

⁶ A HISCLASS séma a társadalmi csoportok megkülönböztetésén alapul, a szellemi versus fizikai munkavégzés, képzettségi szint, foglalkozási hierarchia és a gazdasági ágazat dimenziók figyelembevételével. A rendelkezésre álló foglalkozási bejegyzések a képzettségi szintről nem tájékoztatnak. Jelen elemzés elsősorban az alacsony esetszámok miatt a foglalkozások gazdasági ágazat szerinti különbségtételre nem vállalkozik (az alacsonyabb szakképzettségű munkások csoportjában például összevontan szerepelnek a vasúti szakképzetlen munkások, földművelési napszámosok és gyári béresek).

1. ábra: Életkor-specifikus házas termékenységi arányszámok házas kohorszok szerint, Keszthely, 1750–1809

Megjegyzés: 1000 házas nőévre jutó születések száma az anyák korcsoportja szerint

A születési intervallumok eseménytörténeti elemzésében azt vizsgáltuk, hogy léteztek-e társadalmi differenciák a gyermekvállalásban, kiszűrve az anya életkora, a legutóbb született gyermek születési sorszáma és továbbélési státusza (a gyermek életben van vagy sem), település (Keszthely és a szőlőhegyek), illetve a történeti időszak változók hatásait. Megvizsgáltuk továbbá a gazdasági ingadozások hatását is, amelyet a pesti és győri piacon eladott gabona (rozs) évenkénti árával próbáltunk rekonstruálni.

1. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai, Keszthely, 1775–1848.
Cox-féle proporcionális kockázati modellek

Változók	Relatív kockázat	p-érték
Anya életkora		
15–24	1 (ref)	
25–29	0,874	0,000
30–34	0,793	0,000
35–39	0,693	0,000
40–49	0,714	0,000
Születési sorszám		
1	1 (ref,)	
2	0,945	0,144
3	0,931	0,078
4	0,964	0,397
5	1,019	0,696

6	0,979	0,678
7	0,988	0,824
8+	1,049	0,429
Előző gyerek meghalt csecsemőkorban	2,143	0,000
Történeti időszak		
1775–1789	1 (ref)	
1790–1819	1,048	0,172
1820–1848	1,049	0,188
Társadalmi csoport		
Gazda	1 (ref,)	
Hivatalnok	1,172	0,296
Iparos/kereskedő	1,058	0,074
Béres/napszámos	0,891	0,018
Ismeretlen	0,849	0,000
Egyházközség		
Keszthely	1 (ref)	1 (ref)
Szólóhegyek	1,099	0,025
Gabonaár (log rozs)		
t időpont	0,915	0,000
t-1 időpont	0,979	0,415
<hr/>		
Események (születések)	9709	
LR test	1041	

Az eseménytörténeti elemzés eredményei szerint a gyermekvállalás kockázata társadalmi csoportok szerint eltért ugyan, de nem jelentősen (*1. táblázat*). A vizsgált településen az iparos és hivatalnok családok termékenysége a legmagasabb, őket követték a gazdák, majd a napszámos/béres családok. Ez utóbbi családok gyermekvállalási hajlandósága a legalacsonyabb.

A szólóhegyek termékenysége csekély mértékben meghaladja a keszthelyi belterületét, annak ellenére, hogy a modell a korösszetétel és a foglalkozási-társadalmi összetétel szempontjából kontrollált, talán az ott élő rurális népesség magasabb munkaerőigénye áll a jelenség hátterében.

A paritásnak (az addig született gyermekek számának) jól láthatóan nincs különösebb hatása a következő szülések valószínűségére. A második és harmadik szülés után a következő valószínűsége csökken, de utána újra fokozatos emelkedés tapasztalható, gyermekszámspecifikus születéskorlátozásnak semmi nyoma. A csecsemőhalandóság viszont szoros összefüggésben állott a termékenységgel, erős pótlási mechanizmus működött, ha az előző gyermek meghalt csecsemőkorban, akkor az elhalálozást követő 12-17 hónap között a következő gyermekszülés valószínűsége több mint kétszeres az egyéb állapotokhoz képest. Jól látszik, hogy itt a fogantatás már a csecsemőhalált követően történt, többé-kevésbé tudatos döntés következtében.

Történeti periódusok szerint nincs lényeges változás, 1790 után némileg emelkedik a termékenység, de ennek mértéke statisztikai értelemben nem szignifikáns, a 19. század közepe előtt egy változatlanul magas termékenységű rendszerről beszélünk.

A gabona árának évenkénti ingadozása szorosan összefüggött a gyermekvállalási hajlandósággal, A rozsár adott t időpontbeli emelkedése egy újabb születés kockázatát csökkentette, Vagyis, rossz gazdasági évben a keszthelyi családok elhalasztották gyermekvállalásukat, amely azt bizonyítja, hogy a korabeli családok cselekvő módon reagáltak a rossz gazdasági időszakokban, jobb időkre halasztva a gyermekvállalást, A gabonaár ingadozásokra adott „válasz” (gyermekvállalási hajlandóság csökkenése) már az adott gazdasági év (adott év szeptembertől a következő év

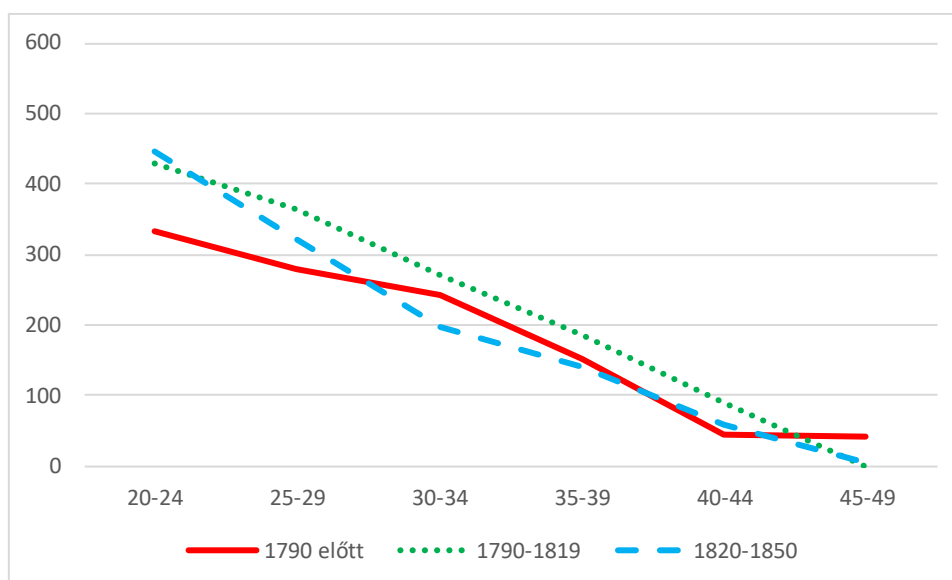
szeptemberéig tartó időszak) első hónapjaiban (ősz és téli hónapok) jelentkezett, amely rendre cáfolja a fenti megállapításunkkal versengő magyarázatokat (a rossz gazdasági években fellépő alultápláltság, szezonális elvándorlás), hiszen ez utóbbiak hatása rendre 4–6 hónappal később kellett volna jelentkezzen, Mindez azt bizonyítja, hogy a családok már a tavasz végén – nyár elején előre látták a termés várható alakulását, és a rossz terméssel járó nélkülözéseket, és ennek megfelelően módosítottak családbővítési szándékaikon.

2. Gyermekvállalási mintázatok a demográfiai átmenet előtt: Zsámbék és Perbál 1850 előtt

A Buda környéki Perbál község korszpecifikus házas termékenységi arányszámai sem utalnak korszpecifikus születésszabályozásra, a termékenység életkor szerint egyenletesen csökken, mondhatni természetes okok következtében. Ugyanakkor jól látható, hogy az 1790 előtti időszakban a megfigyelt 278 házas nő termékenysége jóval alacsonyabb, mint a következő időszakoké vagy mint a keszthelyi és zsámbéki értékek. 1790 és 1850 között a fiatal kori gyermekvállalás gyakorisága megfelel a keszthelyinek, de utána folyamatos és gyorsabb a csökkenés, a zsámbéki arányszámokhoz képest pedig minden korcsoportban alacsonyabb értékeket találunk. A teljes házas termékenységi arányszámokban (a 20 és 50 éves korok között házasságban élő nők által szült gyermekek átlagos száma a megfigyelt korszpecifikus arányszámok alapján) is megmutatkozik a különbség: Keszthelyen ez kb. 7 gyerekszülést jelent, Zsámbékon 8,5-9-et, míg Perbálon inkább 5,5-7-et. Mindezek alapján nem zárhatjuk ki, hogy Perbálon kevésbé volt sikeres a családrekonstrukció, kevésbé volt pontos a keresztelések anyakönyvezése a 18. században, vagy, hogy a családok egy része az anyák termékeny életszakaszában nem élt a településen és gyermekeik egy része máshol született.

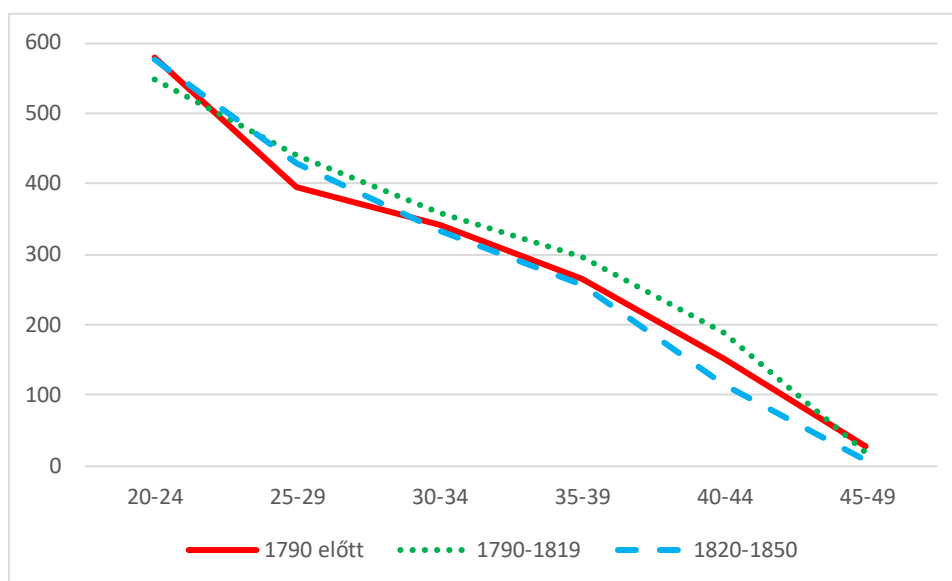
Ugyanakkor azt is megjegyeznénk, hogy a keszthelyi és zsámbéki házas termékenység megfelel az Eurázsia projektben mért svéd, belga vagy olasz 18. századi vagy 19. század eleji házas termékenységnek, míg a perbáli alacsonyabb ezeknél (Tsuya et al 2010), de ugyanakkor megfelel az Andorka-féle családrekonstrukciós kutatásokban mértek egy részének (pl. Vajszló és Besence, valamint Alsónyék és Sárpilis 1789 előtt, Pócsmegyer és Átány a 18-19. században – Andorka 1991a: 40.). Ez alapján nem állíthatjuk egyértelműen, hogy rosszak a perbáli adatok, a különbség részben a zsámbékihoz képest rövidebb reprodukciós időszakban rejlik: míg a női első házasságkötési életkor nem nagyon tér el, az első és utolsó szülés életkora Perbálon kissé későbbi, illetve korábbi életkorra esik (2. táblázat).

2. ábra: Korszpecifikus házas termékenységi arányszámok periódusok szerint, Perbál, 1682–1850

Megjegyzés: 1000 házas nőévre jutó születések száma az anyák korcsoportja szerint

3. ábra: Korszpecifikus házassági termékenységi arányszámok periódusok szerint, Zsámbék, 1720–1850

Megjegyzés: 1000 házassági nőre jutó születések száma az anyák korcsoportja szerint

2. táblázat: Teljes házassági termékenységi arányszámok, Keszthely, Zsámbék, Perbál, 1850 előtt

	Időszak	TMFR (20-49)	Tényleges átl. gyermekszám	Első női házasságkötés átl. életkora	Első szülés átl. életkora	Utolsó szülés átl. életkora
Perbál	1790 előtt	5,5	4,3	21,0	24,5	31,4
	1790-1819	6,7	5,7	21,1	23,2	33,4
	1820-1850	5,9	2,9	22,4	23,7	27,5
Zsámbék	1790 előtt	8,8	6,5	21,3	22,8	35,0
	1790-1819	9,2	7,0	20,3	21,7	35,5
	1820-1850	8,6	4,7	21,8	23,1	32,0

Jól látható, hogy a fiatal női házasságkötés zónájában is különböző termékenységi szinteket találunk, ami mögött technikai értelemben több jelenség állhat: hosszabb intervallumok a házasságkötés és az első szülés között (ténylegesen Perbálon 1820 előtt), korábban záruló termékeny időszak, illetve a másik oldalon (Zsámbék) egy erősen szelektált, helyben élő népesség rendkívül magas halandósága. A valós gyermekszám ugyanakkor lényegesen alacsonyabb a TMFR-nél, mivel a házasságok jelentős része nem tartott harminc évig (Zsámbékon átlagosan 21 évig 1860 előtt, ha a feleség halála miatt szakadt meg). Az egyszerű reprodukciós szint azonban mindkét esetben biztosított volt (leszámítva az 1820 és 1850 közötti perbáli értéket, de valószínű, hogy az 1850-el, korán, az anyák termékeny életkora előtt lezárt családok aránya ebben a periódusban nagyobb volt).

A két település termékenységi viszonyainak feltárására irányuló eseménytörténeti elemzés eredményei Keszthelyhez képest hasonló, de néhány részletét tekintve attól és egymástól is eltérő képet mutatnak (3. táblázat). Húsz év alatt ritka a gyermekvállalás, de ha előfordul, akkor Zsámbékon a születések gyakorisága ekkor a legnagyobb, és az intervallumok ekkor a legrövidebbek. Innen korcsoportról korcsoportra egyenletesen csökken a magasabb sorszámú gyermekek vállalása. Perbálon 20 és 29 éves kor között van a termékenységi csúcspont, a csökkenés ezután tapasztalható és lassabb, fokozatosabb, mint Zsámbékon. Történeti időszakok szerint más képet kapunk, mint Keszthelyen. Perbálon a háborús, infláció sújtotta évtizedekben magasabb a termékenység, mint előtte és utána, mutatva azt, hogy az áremelkedések nem egyformán érintettek minden régiót, települést és társadalmi réteget. Zsámbékon viszont szignifikáns termékenységcsökkenést tapasztalunk a 19. század

első felében, ami a 2. táblázat TMFR értékeivel összevetve csak úgy magyarázható, hogy miközben az első és második gyermek vállalásának esélye nőtt 1790 után (majd újra csökkent 1820 után), a magasabb sorszámú gyermekvállalás esélye csökkent. Ezt mutatják a paritás szerinti esélyhányadosok is, a második gyerek után az intervallumok nőnek és az intenzitás csökken. Perbálon kisebb a változás: a második gyerek után itt is csökkenés tapasztalható, majd egyre erősebb növekedés, a sokgyerekes családoknál, bármennyire kevesebben is vannak ezek, mint Zsámbékon, erős és gyermekenként egyre erősebb az újabb gyermek vállalásának esélye.

A meghalt gyermekek számával emelkedett a következő szülés esélye, de ez különösen Perbálon látványos. Az előző gyermek csecsemőkori elhalálása viszont mindkét esetben nagyon erős, két és félszeres esélynövekedéssel járt, a pótlási effektus igen erős volt.

Gazdasági-társadalmi állás szerint Zsámbék Keszthelyhez nagyon hasonló modellt mutat, mindkét helyen a napszámosok, béresek, tehát a legsérülékenyebb társadalmi réteg termékenysége a legalacsonyabb, ami jól megfelel a nyugat-európai tapasztalatoknak (Tsuya et al. 2010). Őket a telkes jobbágyok követik, majd az iparos és helyi elit réteg. Perbálon viszont a gazdák termékenysége a legmagasabb, ugyanakkor viszont a hiányzó foglalkozásuk aránya közel 80%, így ezek az eredmények nem igazán összevethetőek a másik két településsel, könnyen lehet, hogy a hiányzó foglalkozások nagy része a béres-napszámos kategóriából kerül ki, és egyébként a termékenységi különbségek hasonlóak a keszthelyihez és a zsámbékihoz.

3. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai, Perbál, 1682–1850 és Zsámbék, 1720–1850, Cox-féle proporcionális kockázati modellek

	Zsámbék			Perbál		
	Esély- hányados	p-érték	%	Esély- hányados	p-érték	%
Anya korcsoportja						
15-19	1,000		7,0	1		10,2
20-24	0,741	0,003	21,0	1,174	0,245	25,0
25-29	0,430	0,000	22,0	1,221	0,156	22,9
30-34	0,227	0,000	18,6	1,039	0,796	18,2
35-39	0,099	0,000	15,1	0,856	0,353	12,5
40-44	0,030	0,000	9,3	0,535	0,004	7,2
45-49	0,002	0,000	7,0	0,197	0,000	4,1
Időszak						
-1789	1		23,8	1		38,4
1790-1819	0,887	0,018	39,1	1,127	0,025	37,8
1820-1850	0,847	0,007	37,2	0,937	0,370	23,8
Előzőleg szült gyerekek száma						
1	1		15,2	1		22,0
2	0,674	0,000	13,9	0,804	0,019	17,9
3-5	0,597	0,000	35,0	1,163	0,153	33,1
6-	0,612	0,000	35,8	1,801	0,000	27,0
Meghalt gyerekek száma						
0	1		6,8	1		51,2
1	1,022	0,836	12,8	1,297	0,000	18,9
2	1,017	0,882	14,8	1,460	0,000	11,7
3+	1,080	0,529	65,6	1,665	0,000	18,1

Előző gyermek meghalt csecsemőkorban						
Nem	1		91,3	1		93,2
Igen	2,462	0,000	8,7	2,521	0,000	6,8
Gazdasági-társadalmi állás						
gazda	1		23,6	1		9,4
béres, napszámos	0,972	0,543	25,7	0,898	0,265	9,0
iparos/kereskedő	1,126	0,068	9,6	0,526	0,001	2,7
hivatalnok	1,395	0,263	0,5	0,738	0,376	0,4
ismeretlen	0,977	0,632	40,7	0,756	0,000	78,5
Anyák száma	870			521		
Események (szülések)	4471			1795		
Kockázati idő (év)	16210			87550		
p-érték	0,000			0,000		

III. Termékenységcsökkenés a 19-20. században: a demográfiai átmenet

1. Termékenységcsökkenés a Nyugat-Dunántúlon: Bük és Szakony, 1840–1940

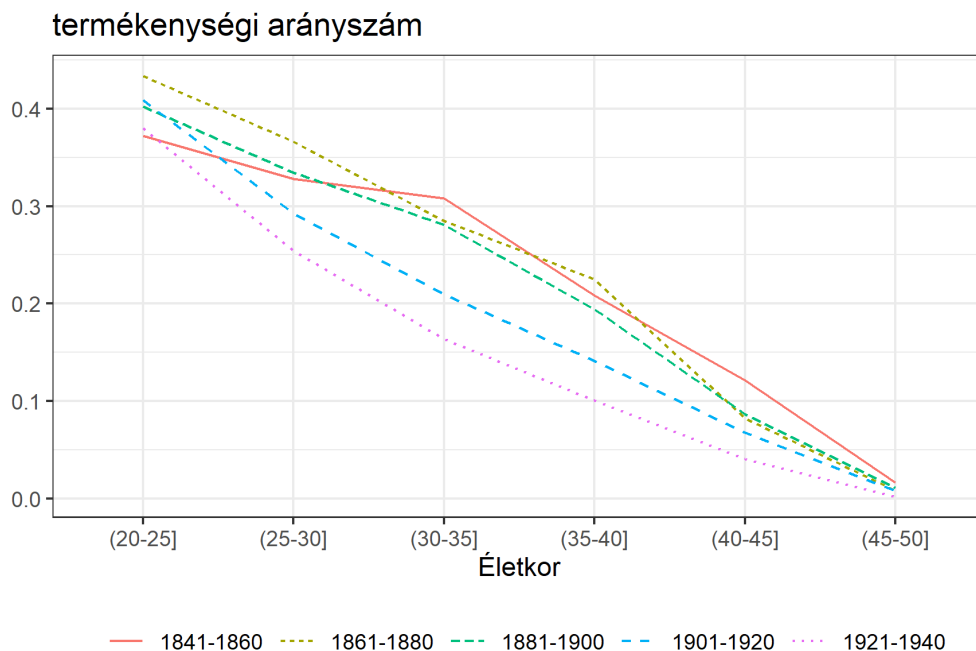
A nyugat-dunántúli vizsgálat célja a 19–20. századi termékenységcsökkenés folyamatának rekonstruálása individuális szintű és longitudinális adatok eseménnytörténeti elemzésével. Ennek keretében célkitűzésünk a termékenység felekezeti és társadalmi státusz szerinti differenciáinak vizsgálata a termékenységi átmenet alatt és a folyamat lezárultát követően a felekezeti vegyes – római katolikus és evangélikus –, a 19. század második felében gyorsan iparosodó nyugat-dunántúli településeken.

A nemzetközi szakirodalomban az elmúlt években új kutatási programként fogalmazódott meg, hogy a termékenységcsökkenés mechanizmusainak jobb megértése érdekében egyetlen központi aspektusra érdemes komolyabban fókuszálni: arra a kérdésre, hogy az átmenet idején a társadalmi helyzet hogyan befolyásolta a gyermekvállalást, és az egyén/család társadalmi struktúrában elfoglalt helye milyen módon szűrte meg a születésszabályozással és gyermekszámmal kapcsolatos hatásokat (Dribe – Oris – Pozzi 2014: 163–164). A kutatók között alapvetően egyetértés van a tekintetben, hogy a társadalmi státusz és a gyermekszám közötti pozitív összefüggés az átmenet alatt megfordul, negatív előjelűvé válik, és a társadalmi ranglétra magasabb fokain állók kezdeményezik a kiscsaládos mintaváltást (Livi-Bacci 1986; Bengtsson – Dribe 2014; Breschi – Fornasin – Manfredin 2014; Breschi – Esposito – Mazzoni – Pozzi 2014; Maloney – Hanson – Smith 2014; Vézina – Gauvreau – Gagnon 2014).

A 4. ábra az öt éves korcsoportokra bontott női házas termékenységi arányszámokat mutatja nagyobb történeti periódusok szerint. Az életkor szerinti hatások itt már jóval pontosabban kirajzolódnak. A két szélső történeti időszak összehasonlításából látható, hogy a 25 éven felüliek házas termékenysége közel felére csökken a vizsgált időszak alatt. Ezt igazolja a 20–49 éves kor közötti teljes házas termékenységi arányszám (TMFR) is, amelynek értéke a vizsgált nagyobb periódusokban a 6,8-ről fokozatosan 4,7-re, míg a 25–49 éves kor közötti TMFR 4,9-ről 2,8-ra csökkent (4. táblázat). 1880 után világos és egyértelmű a házas termékenység csökkenése. Eközben a nők első házassági átlagos életkora 22-ről 23-ra emelkedett, vagyis reálisabb azt feltételezni, hogy az átmenet előtt a 22 és 49 év között házasságban élt nők átlagos gyermekszáma 6-7 között lehetett, és innen csökkenhetett le a 3-as közeli értékre. Jól látható az is, hogy az igazi mintaváltás 1900 után következik be: míg a fiatalkori (20-24 éves) gyermekvállalás intenzitása a házasságokban magas marad, e felett a csökkenés gyors, a

gyermekvállalás egyre koncentráltabban a fiatal korcsoportokra jellemző, magasabb életkorban megjelenik a tudatos születésszabályozás.

4. ábra: Korspecifikus házassági termékenységi arányszámok történelmi időszakok szerint a Nyugat-Dunántúlon (Bük és Szakony), 1840–1940

Megjegyzés: 1000 házassági nőre jutó születések száma az anyák korcsoportja szerint

4. táblázat: Teljes házassági termékenységi arányszámok (TMFR) a 20 és 49, valamint 25 és 49 éves kor között házasságban élt nőkre vonatkozóan, Bük és Szakony, 1840–1940

	20-49	25-49
1841-1860	6,8	4,9
1861-1880	7,0	4,8
1881-1900	6,5	4,5
1901-1920	5,6	3,6
1921-1940	4,7	2,8

Az egynél magasabb sorszámú szülések kockázatát vizsgáló eseménytörténelmi modellek (5. táblázat) érzékeltetik az életkorával csökkenő termékenységet, az újabb szülések esélye lényegében monotonan csökken a legfiatalabb (15-24 éves korcsoport)hoz képest). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a később kezdett termékeny életpálya rövidebb szülési intervallumokkal, nagyobb kockázattal jár, minden egyes év, amellyel később házasodik valaki, 5%-kal növeli egy újabb, magasabb sorszámú szülés esélyét. Hasonlóan érvényesül a paritás hatása, ahogy a már addig szült gyerekek száma emelkedik, úgy növekszik egy újabb szülés kockázata (6%-kal). Tehát miközben a termékenység (a nők által összesen szült gyerekek száma) csökken, különösen az időszak második felétől, az anyák gyermekszám szerinti megoszlása polarizálódik, egy sokgyerekes kisebbség mellett a többségre csökkenő gyermekszám jellemző.

A termékenységet történelmi periódusonként vizsgálva láthatjuk, hogy 1860 és 1880 között enyhe termékenységgemelkedés történt. Ez a jól ismert „ski jumping” jelenség egy meglehetősen enyhe megnyilvánulása, mielőtt a tartós és határozott termékenységcsökkenés elindult volna, a házassági

termékenység emelkedett. A folyamatos termékenységcsökkenés 1880 után indul meg, de igazán látványossá 1900 után válik.

Az egész elemzett korszakot egyben nézve a napszámos, földnélküli társadalmi réteg termékenysége a legmagasabb, őket követik a kisbirtokos parasztok, az iparosok, majd a helyi elitcsoportok. Tehát a Keszthelyen és Zsámbékon az átmenet előtti korra kimutatott termékenységi viszonyoknak az ellenkezőjét látjuk, az átmenet a helyi elit és az iparos, földtulajdonos rétegekben kezdődik, a korábban alacsonyabb termékenységű napszámosok termékenysége viszont szinten marad, esetleg emelkedik is az átmenet elején (ez okozhatja a ski jumping jelenségét), majd ők követik a többi társadalmi réteg példáját a legkésőbb, így a 20. század első felében az ő termékenységük a legmagasabb. Más szóval, a helyi modernizáció, iparosítás, a jobb munkalehetőségek pozitívan hatottak a legszegényebb rétegek élethelyzetére és növelték termékenységüket, és a többi társadalmi csoport demográfiai viselkedését is lassan, késéssel követték a 20. század folyamán.

A csecsemő- és gyermekhalandóság továbbra is szoros összefüggésben áll a további szülések kockázatával, a csecsemőhalálozás vagy a korábban elhalt gyermekek száma erős gyermekszám emelő tényező, a magas gyerekszám jó részt a magas csecsemő- és gyermekkorai veszteségek eredménye, a halandóság javulása így közvetlenül hat a termékenység csökkenésére.

Lényeges felekezeti különbségek a római katolikusok és evangélikusok között nem mutathatók ki, így a leíró statisztikákban sokszor kimutatott felekezeti eltérések Bük és Szakony esetében döntően eltérő csoportjellemzőkből (kor- és társadalmi csoport-összetétel) adódnak, és nem felekezeti sajátosságokra vezethetők vissza.

Az is jól látható, hogy a hagyományos agrártelepülés, Szakony esetében a gyerekvállalás kockázata mintegy 11%-kal magasabb, mint Bükön. Mindezek alapján a helyi társadalmak modernizációja (gyáralapítás, munkalehetőségek, vasútépítés) látszik elsődleges szempontnak a termékenységcsökkenés szempontjából, amely eltérő mértékben és időzítéssel érintette a helyi társadalmakat, a lokális és társadalmi csoportok szerinti differenciákat ez okozhatta. A 20. századtól ehhez járulhatott a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása, amely születésszabályozás nélkül a gyermekszám erős növekedését eredményezte volna, amely több szempontból sem lett volna kívánatos (földbirtok aprózódása, társadalmi mobilitás biztosítása a gyerekek számára, iskoláztatás növekvő szükségessége).

5. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai, Nyugat-Dunántúl, 1840–1940. Szakaszonkénti konstans eseménytörténeti modellek. Egynél magasabb születési intervallumok

Változók	Relatív kockázat	p-érték
Nő házasodási életkora	1,051	0,000
Nő életkora		
15–24	1 (ref)	
25–29	0,818	0,000
30–34	0,589	0,000
35–39	0,368	0,000
40–44	0,147	0,000
45–49	0,014	0,000
Paritás	1,060	0,000
Történeti időszak		
1840–1859	1 (ref)	
1860–1879	1,044	0,280
1880–1899	0,987	0,760
1900–1919	0,830	0,000

1920–1939	0,697	0,000
Társadalmi státusz		
Hivatalnok	1 (ref)	
Iparos/szakképzett munkás	1,490	0,000
Kisbirtokos	1,436	0,000
Napszámos	1,487	0,000
Ismeretlen	1,194	0,017
Felekezet		
Evangélikus	1 (ref)	
Római katolikus	1,016	0,540
Előző gyerek életben csecsemőkorban	0,379	0,000
Meghalt gyerekek száma		
Mind életben	1 (ref)	
1	1,185	0,000
2+	1,347	0,000
Egyházközség		
Bük	1 (ref)	
Szakony	0,887	0,000
<hr/>		
Események (születések)	6405	
AIC	31547	

A 6. táblázat mindezeket két nagyobb periódusra (1840 és 1900 között, illetve 1900 és 1940 között) bontva mutatja. Két lényeges mozzanat látszik világosabban az előzőekhez képest. Egyrészt a nő életkora szerinti hatások határozottabbá válnak. A női életkor növekedésével határozottabban csökken a termékenység, a gyermekvállalás egyre inkább a fiatalabb korcsoportokra összpontosul. Fordítva viszont a magasabb női házassági életkor kockázatnövelő hatása erősebb 1900 után, a kevés későbbi házasságra gyors, rövid intervallumú gyermekvállalás jellemző, így ők mintegy behozzák a későbbi házasságból eredő „hátrányaikat”.

Másrészt a társadalmi-foglalkozási különbségek szépen kirajzolják a termékenységi átmenet helyi menetrendjét. 1900 előtt a napszámosok termékenysége a legalacsonyabb, az időszak nagyobb része (1840–1880) még a hagyományos demográfiai rezsim világában telik. Ugyanakkor a kislétszámú helyi elit már alacsonyabb termékenységet mutat, ők a termékenységcsökkenés előfutárai (Pakot 2016). A cukorgyáralapítás megnöveli létszámukat és társadalmi súlyukat, az ő demográfiai viselkedésük lesz a minta, amelyet a társadalom többi rétegei lépcsőzetesen követnek majd. 1900 után a házas termékenység szintje jelentősen csökkent, de ekkor már egyértelműen a napszámos-munkás réteg termékenysége a legmagasabb, a földtulajdonosok és az iparosok köztük és a hivatalnokréteg között helyezkednek el, szintén a születésszabályozás útjára lépve.

A kiscsaládos minta társadalmi csoportok szerinti eltérő átvétele azt eredményezte, hogy az átmenet során a gyermekvállalásban tapasztalható társadalmi differenciák egyre hangsúlyosabbakká váltak, egy társadalmilag szétartó folyamat zajlott le. A konvergencia jelei a vizsgált időszak végén sem láthatók: a gyermekvállalás társadalmi hierarchiájában középen elhelyezkedő – iparos/szaktmunkás és földműves – csoportok termékenysége közeledik ugyan a helyi középosztályokéhoz, de a társadalmi ranglétra két szélső csoportja – helyi középosztály és az alsó osztályok – közötti különbségek tovább mélyültek, és meglehetősen szilárdnak bizonyultak.

Külön vizsgáltuk az életben lévő gyermekek nemi összetételének hatását a következő szülés kockázatára, más szóval a szülők nemi preferenciáit (7. táblázat). 1900 előtt ahhoz képest, ha mindkét nembeli gyermek életben volt, az egyedüli lánygyermek esete növelte valamelyest a következő szülés

esélyét, mutatva a fiúgyermek iránti igényt, de a hatás viszonylag gyenge. 1900 után, az alacsonyabb gyerekszám korszakában, ez a hatás szignifikánssá erősödik, az egyedüli lánygyermek erős kockázatemelő hatással bír ahhoz képest, ha van fiúgyermek, illetve ha van mindkét nembeli túlélő gyermek. A nemi preferencia tehát mindig létezett, a túlélő fiúgyermek kívánatos cél volt, de a következő szülés kockázatát jelentékenyen csak a születéskorlátozás korszakában növelte meg, ha csak lánygyermek született a családba, az gyermekszámnövelő tényező lehetett.

6. táblázat: *Egy újabb születés relatív kockázatai, Nyugat-Dunántúl, 1840–1940. Történeti periódus szerinti szakaszonkénti konstans eseménytörténeti modellek. Egynél magasabb születési intervallumok*

Változók	1900 előtt	p-érték	1900 után	p-érték
Nő házassági életkora	1,031	0,000	1,081	0,000
Nő életkora				
15–24	1 (ref)		1 (ref)	
25–29	0,928	0,128	0,691	0,000
30–34	0,763	0,000	0,413	0,000
35–39	0,509	0,000	0,239	0,000
40–44	0,206	0,000	0,095	0,000
45–49	0,022	0,000	0,008	0,000
Paritás	1,029	0,025	1,103	0,000
Történeti időszak				
1840–1859	1 (ref,)			
1860–1879	1,052	0,205		
1880–1899	0,984	0,694		
1900–1919			1 (ref,)	
1920–1939			0,850	0,000
Társadalmi státusz				
Hivatalnok	1 (ref,)		1 (ref)	
Iparos/szakképzett munkás	1,501	0,002	1,468	0,006
Kisbirtokos	1,448	0,002	1,461	0,003
Napszámos	1,424	0,005	1,613	0,000
Ismeretlen	1,240	0,180	0,922	0,765
Felekezet				
Evangélikus	1 (ref,)		1 (ref)	
Római katolikus	1,027	0,402	1,010	0,814
Előző gyerek életben csecsemőkorban	0,388	0,000	0,375	0,000
Meghalt gyerekek száma				
Mind életben	1 (ref,)		1 (ref)	
1	1,187	0,000	1,169	0,006
2+	1,388	0,000	1,241	0,011
Egyházközség				
Bük	1 (ref)		1 (ref)	
Szakony	0,889	0,013	0,871	0,004

Események (születések)	3976	2429
AIC	20957	18885

7. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai, Nyugat-Dunántúl, 1840–1940. Az életben levő gyerekek nemi összetétele modell történeti időszak szerint, szakaszonkénti konstans eseménytörténeti modellek. Kettőnél magasabb születési intervallumok

Változók	1900 előtt	p- érték	1900 után	p- érték
Életben levő gyerekek nemek szerinti összetétele				
Legalább 1 fiú és 1 lány	1 (ref)		1 (ref)	
Csak lány	1,063	0,298	1,168	0,046
Csak fiú	1,015	0,780	0,962	0,646
Események (születések)				
	2527		1362	
AIC	12969		7956	

Megjegyzés: A regresszióban kontroll alatt tartottuk a következő változókat: nő házassági életkora, nő életkora, társadalmi státus, felekezeti, paritás, előző gyermek életben csecsemőkorban, meghalt gyerekek száma, egyházköziség.

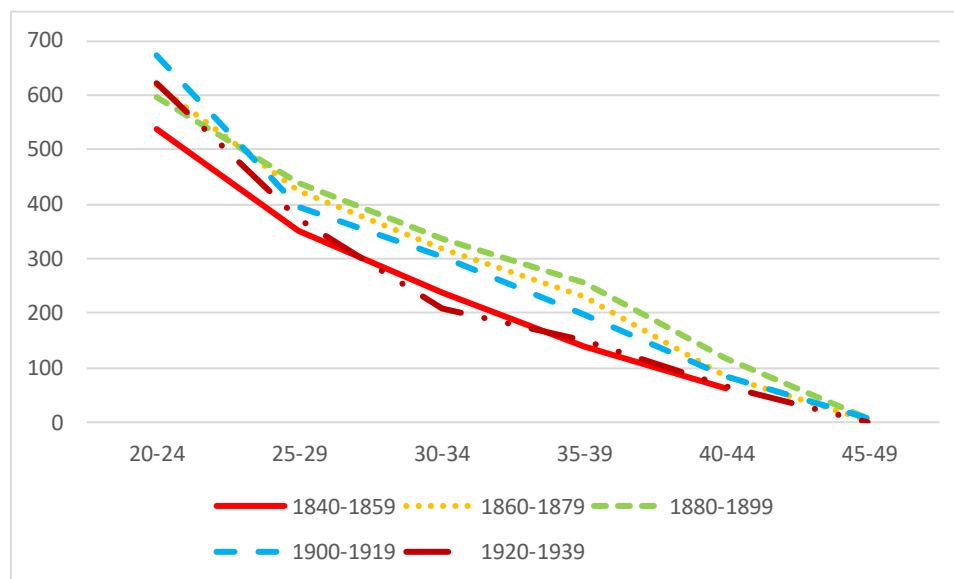
2. Termékenységcsökkenés a Buda-környéki régióban: Zsámbék és Tök, 1840–1939, Buda-Újlak, 1857–1873

a. Zsámbék és Tök, 1840–1939

A Buda-környéki települések egy másik mintát mutatnak a termékenységcsökkenés időzítését és a termékenységi szinteket tekintve. Zsámbékon az 1840 előtti időszakhoz és az 1860 utánihoz képest van egy gyermekvállalási apály (esetleges adatprobléma) a 19. század közepén. Ekkor mintegy két gyerekkel kevesebb született volna egy 20 és 49 éves kora között házas nőtől, mint korábban vagy később. Ezt követően, 1860 után jelentős az emelkedés, újra visszatérnek a 8 feletti TMFR-értékek, 1900 után elkezdődik egy fokozatos csökkenés, de a házas termékenység csak a 19. század közepéhez közelít ekkor is (5. ábra és 8. táblázat). Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a rekonstruált családokra vonatkozik (a településen kötött első házasságok termékenységtörténeteinek mintegy 35%-át sikerült rekonstruálnunk), mintánk tehát szelektív és helyben házasság, helyben élő, igen termékeny népességcsoportra vonatkozik. Ha az állami anyakönyvek születési bejegyzéseiből (az anyák életkora szerinti bontásban) és az 1900-at követő népszámlálások helyi teljes női népességének korszerinti adataiból kiszámítjuk a népszámlálási évek teljes termékenységi arányszámait, akkor lényegesen alacsonyabb értékeket kapunk: 1900/1901-ben 7,3, 1910/11-ben 6,2, 1920/21-ben 5,4, 1930/31-ben 4,3 és 1941/42-ben 3,1 volt az egy nőre jutó átlagos gyermekszám. Ebben egyrészt szerepelnek a házasságon kívül született gyerekek, másrészt a nevezőben a teljes helyi női népesség áll, és így valósabb képet nyújt a 20. század elejének termékenységcsökkenéséről.

A női első házasságkötés átlagos életkora ugyanakkor 21 év a 19. század második felében és csak 1900 után emelkedik 22 évre. Tehát a teljes termékeny periódusukat házasságban leélő nők még ekkor is 7-9 gyereket szültek volna átlagosan a megfigyelt népességben. Ugyanakkor a valós gyermekszám a rövidebb házas periódus miatt ennél jóval rövidebb, a két világháború között már csak 3 (8. táblázat).

5. ábra: Korszpecifikus házassági termékenységi arányszámok történelmi időszakok szerint, Zsámbék, 1840–1939

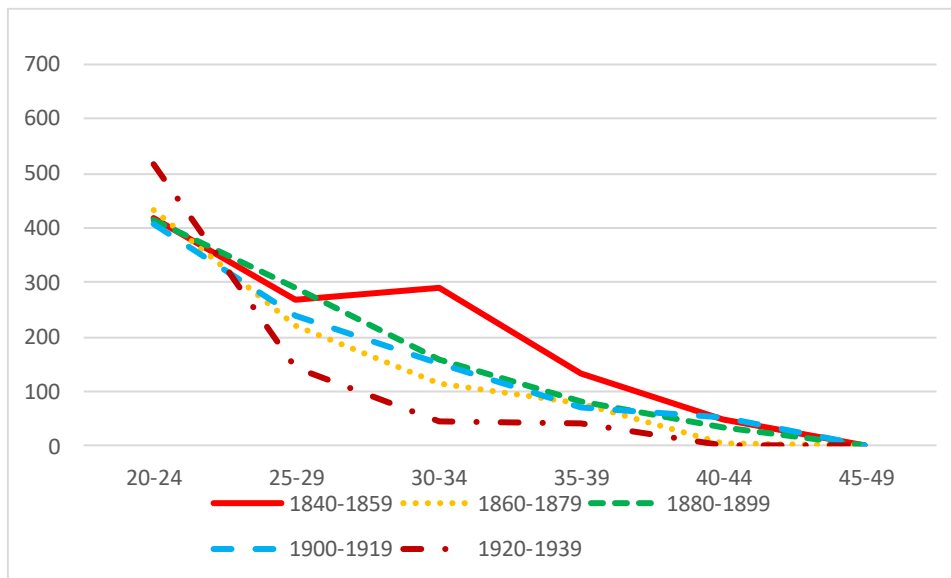

Megjegyzés: 1000 házassági nőre jutó születések száma az anyák korcsoportja szerint

Tehát a zsámbéki immobil népesség igen magas termékenységgel, ez a magas termékenység fennmarad, sőt a 19. század közepéig képest nő a demográfiai átmenet klasszikus időszakában, és csak igen lassan csökken a 20. század első felében. A ténylegesen született gyermekek száma viszont megfelelődik a két háború közötti időszakra, részben a rövidülő házassági periódus, részben a magasabb életkorban megjelenő, enyhe születéskorlátozás miatt. A fiatal kori termékenység ugyanakkor igen magas marad (5. ábra).

Tök teljesen más történet. A termékenység a teljes időszak alatt jóval alacsonyabb, mint Zsámbékon, bár a 19. század közepén még viszonylag a legkisebb a különbség. Innen az olló kinyílik, míg Zsámbékon nő a termékenység, Tökön jelentősen csökken már 1860-tól. Ezután viszont egészen az első világháború végéig viszonylag stabil marad, azaz a demográfiai átmenet klasszikus időszakában stabilitás, sőt csekély növekedés tapasztalható. 1920 után viszont egy újabb erős csökkenés látható. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a zsámbéki helyben élő, javarészt német, római katolikus, a törzsörökléses hagyományt követő népesség a 19. század második felének változásaira (jobbágyfelszabadítás, piacosság, a közeli nagyváros világvárossá fejlődése, a közlekedés fejlődése) növekvő termékenységgel reagált (és erős elvándorlással – Őri 2014). Ugyanakkor a töki református magyar népesség a termékenység csökkentésével felelt ugyanezekre a kihívásokra. Ez az első világháború előtt elsősorban hosszú intervallumokat (bár igen korai női első házasságkötést: 19 év volt az átlag) jelentett, a két háború közötti időszakban viszont egyértelműen és jól láthatóan megjelent a modern gyermekvállalási minta: magasabb fiatal kori termékenység, majd erős korszpecifikus termékenységekorrólátás, ahol a 40 év fölötti gyermekvállalás már lényegében ismeretlen (6. ábra).

6. ábra: Korspecifikus házassági termékenységi arányszámok történelmi időszakok szerint, Tök, 1840–1939

Megjegyzés: 1000 házassági nőre jutó születések száma az anyák korcsoportja szerint

8. táblázat: Teljes házassági termékenységi arányszámok (TMFR) a 20 és 49, valamint 25 és 49 éves kor között házasságban élt nőkre vonatkozóan és a vizsgált első házasságokból ténylegesen született gyermekek átlagos száma, Zsámbék és Tök, 1840–1939

		20-49	25-49	Tényleges átl. gyerekszám
Zsámbék	1840-1859	6,6	3,9	5,4
	1860-1879	8,4	5,3	6,0
	1880-1899	8,8	5,8	6,4
	1900-1919	8,3	4,9	4,9
	1920-1939	7,1	4,0	3,1
Tök	1840-1859	5,8	3,7	3,8
	1860-1879	4,3	2,1	3,6
	1880-1899	4,9	2,8	4,2
	1900-1919	4,6	2,6	2,8
	1920-1939	3,7	1,1	1,8

Zsámbék tehát a magas nyomású demográfiai rendszer példája (magas termékenység, magas halandóság), ez lassan csökken a 20. század elejétől fogva, miközben mindvégig marad egy magas termékenységű, helyben élő társadalmi réteg. Tök viszont egy alacsonyabb termékenységű modellt képvisel, már a 19. század közepétől. Ez nem teljesen az Andorka-féle korai születéskorlátozó típus, egyrészt valamivel magasabb a házassági termékenység itt, másrészt később kezdődik a folyamat, a 19. század közepétől, valószínűleg összefüggésben a gazdasági, társadalmi változásokkal, a jobbágyfelszabadítással és a mezőgazdaság kapitalizálódásával. Az eltérő válaszok minden bizonnyal a vizsgált települések eltérő kulturális hagyományaival, öröklési rendjével függnek össze. Döntő különbség lehetett a törzsörökléses, preferenciális öröklési rend és az fiú örökösök között egyenlően osztó modell között: az előbbi egyben tartotta a birtokot és a fiatalabb fiúk jelentős része elvándorolt, míg a másokban az aprózódó birtokok előbb-utóbb szükségessé tették a születéskorlátozást. A magyarázat elsősorban nyilván a földtulajdonosok termékenységi viselkedését magyarázhatja, de hipotézisként feltehetjük, hogy a települések földnélküli vagy iparos rétegei is követhették a földbirtokosok termékenységi magatartását.

Az egynél magasabb sorszámú születések valószínűségét vizsgáló eseménytörténeti modelljeink (9. táblázat) szerint Zsámbékon 1880 és 1920 között határozott házas termékenységnövekedés tapasztalható, majd az első világháború után csökken az 1880 előtti szintre vissza. Ugyanezt mutatják a tejes házas termékenységi arányszámok is a családrekonstrukcióval megfogott résznépekre nézve, míg az átlagos tényleges gyermekszám már határozottabb csökkenést mutat. Tök esetében viszont az 1840–1859-es időszakhoz képest jelentős termékenységcsökkenést látunk, amely évtizedről évtizedre halad előre. A két háború között a termékenység szintje nagyjából a 19. század közepi érték felére esik vissza. Tökön miközben a fiataalkori termékenység is alacsonyabb, a korcsoportonkénti visszaesés is gyorsabb, mint Zsámbékon. Mindkét településen a másodiktól az ötödik paritást követően csökken a termékenység, majd a hatodik gyerek megszületését követően az újabb szülés esélye újra növekszik, ez Tökön erősebb, mint Zsámbékon. A meghalt gyerekek száma és különösen az előző gyermek csecsemőkori halála erősen növeli a következő születés esélyét, a csecsemő- és gyermekhalansóág itt erős, gyermekszám növelő hatással bír.

Társadalmi-foglalkozási helyzet szerint vizsgálva a két települést, látszik, hogy Zsámbékon már a 19. század közepétől a napszámos-földnélküli réteg termékenysége a legmagasabb, tehát az 1840 előtti állapothoz képest a fordulat hasonló a Bükkön tapasztalhoz, de itt előbb következik be. A termékenység emelkedése mögött is nagyrészt a napszámosok növekvő termékenysége állhatott. Tökön inkább az iparosok és az értelmiség (jórészt református lelkészek, tanítók) magasabb termékenysége szembetűnő. A birtokos parasztok és napszámosok termékenysége alacsonyabb és egymáshoz hasonló. Ugyanakkor a több, mint 20%-nyi ismeretlen státusú inkább a napszámosok, béresek közül kerülhetett ki, az ő magasabb termékenységük némileg átrendezheti a sorrendet. Mindezt figyelembe véve, korábbi megállapításunkkal összhangban, azt gondoljuk, hogy a birtokos parasztok voltak a születésszabályozás kezdeményezői.

Ha a fenti változókat két nagyobb periódusra (1900 előtt és 1900 után) bontva vizsgáljuk, az eredmények nagyrészt ugyanazok, mint amit a 9. táblázatban mutattunk be. Legfeljebb az anyák korcsoportja szerinti növekedés válik hangsúlyosabbá 1900 után, és a korábbi időszakhoz képest már igen ritka lesz a több elhalt gyermek a családokban, így ennek hatását már nem is tudjuk mérni. Ugyanakkor a csecsemőhalál születésösztönző hatása megmarad, mutatva azt, hogy ez továbbra is fontos faktor marad, de előfordulása jóval ritkább, mint korábban, és ezért ennek hatásával számolnunk kell, amikor a születésszám csökkenésének meghatározó faktorait keressük.

A következőkben csak a társadalmi állás szerinti eredményeket mutatjuk a két településre nézve, illetve Tökön a második periódusban a felekezeti tényezőt is figyelembe vesszük⁷ (10. táblázat).

⁷ 1895-től az állami anyakönyveket használtuk, ahol a reformátusok mellett feltűnnek a római katolikusok is. Így az 1900 utáni korszakra a felekezetek közötti termékenységi különbséget is mérni tudjuk. Mivel a töki katolikusok javarészt a külterületi (Anyácsapuszta) béresek közül kerülnek ki, ez a tényező árnyalhatja a társadalmi-foglalkozási státus alapján kapott képet.

9. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai, Zsámbék, 1840–1939 és Tök, 1840–1939, Cox-féle proporcionális kockázati modellek

	Zsámbék			Tök		
	Esély- hányados	p-érték	%	Esély- hányados	p-érték	%
Anya korcsoportja						
15-19	1		7,2	1		10,8
20-24	0,616	0,000	22,3	0,352	0,000	20,5
25-29	0,322	0,000	22,9	0,112	0,000	18,0
30-34	0,156	0,000	18,0	0,028	0,000	15,2
35-39	0,063	0,000	14,1	0,005	0,000	12,2
40-44	0,015	0,000	8,2	0,000	0,000	10,6
45-49	0,001	0,000	7,2	0,000		12,7
Időszak						
1840-1859	1		13,6	1		19,9
1860-1879	1,104	0,042	26,4	0,751	0,070	31,0
1880-1899	1,195	0,002	28,0	0,686	0,035	28,0
1900-1919	1,227	0,001	22,2	0,573	0,007	15,4
1920-1939	1,098	0,206	9,7	0,540	0,009	5,7
Előzőleg szült gyerekek száma						
1	1		17,0	1		22,6
2	0,689	0,000	15,6	0,572	0,000	23,3
3-5	0,710	0,000	35,8	0,751	0,037	38,5
6-	0,949	0,587	31,6	1,233	0,274	15,6
Meghalt gyerekek száma						
0	1		5,0	1		4,4
1	1,063	0,605	8,5	0,777	0,494	12,5
2	1,221	0,071	11,4	1,192	0,651	13,0
3+	1,171	0,174	75,0	1,605	0,251	70,1
Előző gyermek meghalt csecsemőkorban						
Nem	1		90,9	1		97,1
Igen	2,426	0,000	9,1	2,326	0,000	2,9
Gazdasági-társadalmi állás						
Gazda	1		35,2	1		39,1
Béres, napszámos	1,201	0,000	49,7	1,011	0,939	21,1
Iparos/kereskedő	1,067	0,235	13,7	1,274	0,048	15,0
Hivatalnok	0,779	0,464	0,6	1,759	0,000	0,7
Ismeretlen	0,766	0,396	0,9	1,200	0,230	24,3
Anyák száma	1097			286		
Események (szülések)	4933			693		
Kockázati idő (év)	20427			6045		
p-érték	0,000			0,000		

10. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai, Zsámbék és Tök, 1900 előtt és után, Cox-féle proporcionális kockázati modellek

	1900 előtt		1900 után	
	Esély- hányados	p-érték	Esély- hányados	p-érték
<u>Tök</u>				
<u>Gazdasági-társadalmi állás</u>				
Gazda	1		1	
Béres, napszámos	1,076	0,633	0,667	0,292
Iparos/kereskedő	1,247	0,112	1,659	0,058
Hivatalnok			1,567	0,020
Ismeretlen	1,195	0,254	2,006	0,126
<u>Felekezet</u>				
Református			1	
Római katolikus			2,778	0,366
Anyák száma	241		112	
Események (szülések)	566		127	
Kockázati idő (év)	4593		1452	
p-érték	0,000			0,000
<u>Zsámbék</u>				
<u>Gazdasági-társadalmi állás</u>				
Gazda	1		1	
Béres, napszámos	1,145	0,001	1,330	0,000
Iparos/kereskedő	1,094	0,165	1,042	0,654
Hivatalnok	0,775	0,550	0,905	0,804
Ismeretlen	0,649	0,177	3,912	0,000
Anyák száma	795		575	
Események (szülések)	3405		1528	
Kockázati idő (év)	12108		8319	
p-érték	0,000		0,000	

Megjegyzés: Az anyák életkorára, történeti időszakra, a korábban szült gyerekek számára, a meghalt gyerekek számára, az előző gyermek csecsemőkori elhalálzására kontrollálva.

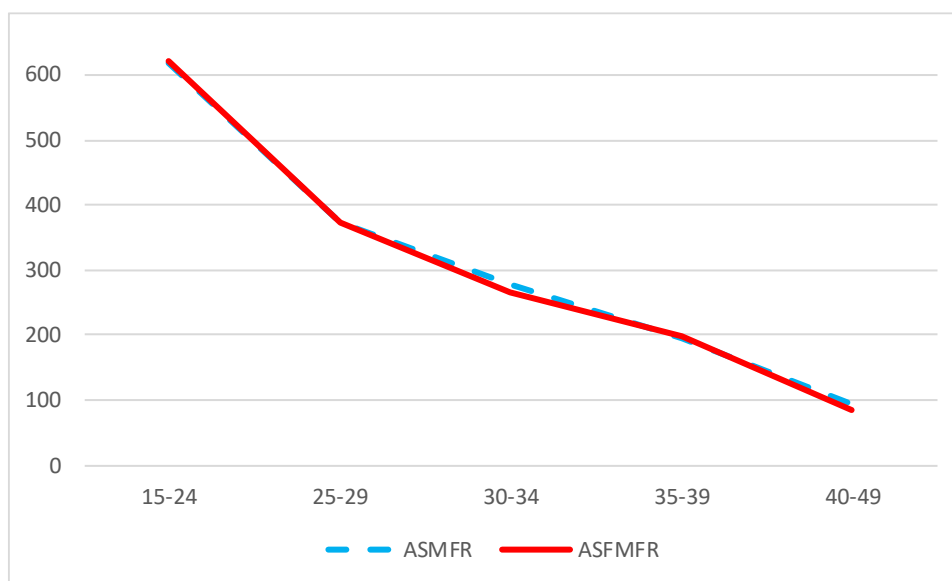
Zsámbékon a társadalmi-foglalkozási státus szerinti sorrend itt már nem változik, a változás az 1840 előtti időszakhoz képest következett be. A napszámosok korábbi alacsonyabb termékenysége a legmagasabbra változik, a gazdáké és iparosoké nem különbözik egymástól, a helyi elit termékenysége a legalacsonyabb. A termékenységi átmenet először emelkedést jelentett az össztermékenység szintjében, ezen belül a napszámosok termékenysége növekedett, de a hivatalnok-értelmiségi réteg már 1900 előtt csökkentette termékenységét. Őket követték 1900 után a gazdák és iparosok, nagyrészt eltüntetve a korábbi különbséget, miközben a napszámosok termékenysége hozzájuk képest magasabb maradt. Összességében ez először emelkedő, majd 1900 után nagyon lassan csökkenő, továbbra is magas termékenységet jelentett. Tökön jóval alacsonyabb termékenységi szint mellett némileg más történet bontakozik ki. A 19. század közepétől csökkenő termékenység elsorban a gazda réteg termékenységszabályozó magatartásából eredhetett. A napszámosok között hasonló, sőt 1900 után alacsonyabb születési esélyeket tapasztalunk, de a hiányzó foglalkozásúak magasabb valószínűségei minden bizonnyal kiegyenlítik a különbséget. Az ismeretlen foglalkozásúaknak a gazdákéhoz képest és a római katolikusoknak a reformátusokéhoz képest magasabb születési

valószínűségei tehát magasabb napszamos termékenységet valószínűsítenek. A termékenység minden bizonnyal valamennyi társadalmi rétegben csökkent a 19. század második felétől, de ennek kezdeményezői a kisbirtokosok lehettek, őket szorosan követték a béresek és napszamosok, hozzájuk képest az iparosok és helyi értelmiségiek termékenysége mindvégig magasabb maradt.

b. Buda-Újlak, 1857–1873

Az újlaki Sarlós Boldogasszony plébánia 1856 és 1860 közötti házas kohorszának 1873-ig terjedő gyermekvállalási szokásait vizsgálva több lényeges különbség tűnik fel az eddigiekhez képest. Egyrészt a városrész jórészt falusias jellegű, a vizsgált családfelek közel 30%-a szőlősgazda, mégis a nők átlagos első házasságkötési életkora magasabb, „városias” jellegű: 25 éves korban házasodnak először, minden bizonnyal összefüggésben az intenzív bevándorlással. Ugyanígy az első szülés átlagos életkora az első házasságokban élő nőknél 27,6 év volt, mintegy 4,5-5 évvel idősebb korban kezdték reprodukciós életszakaszukat mint a zsámbéki nők 1850 előtt. Mindez rövidebb házasságban töltött életszakaszt, alacsonyabb termékenységet eredményezett, tehát a külváros falusias jellegétől függetlenül inkább egy városi demográfiai minta áll előttünk.

7. ábra: Korszpecifikus házas termékenységi arányszám (ASMFR) és korszpecifikus első házas termékenységi arányszám (ASFMFR), Újlak, 1857–1873

Megjegyzés: 1000 házas nőévre jutó születések száma az anyák korcsoportja szerint

A 7. ábra a korszpecifikus házas termékenységi arányszámot (tehát a többedik házasságokban élőket is) veti össze az első házasságokban élőkével. Jól látható a fiatal házas korcsoportok magas termékenysége, majd a magasabb korcsoportokban a szülési gyakoriság viszonylag meredek csökkenése. A két görbe között minimális különbség a 30–34 és a 40–49 éves korcsoportban mutatkozik, itt az újránházasodók beszámítása csekély növekedést eredményezett. A teljes termékenységi arányszám értéke is igen hasonló a két csoportban: 8,3 és 8,1. Ennyi gyermeket szülne egy 15-től 49 éves korig házasságban, illetve első házasságban élő nő a megfigyelt korcsoportonkénti szülési gyakoriságok mellett. Ez az érték kicsit alacsonyabb, mint a zsámbéki teljes házas termékenységi arányszámok, de amazok a 20–49 éves házas periódusra vonatkoznak, ott a 15 éves korban kezdődő, 35 éves házas periódus több, mint tíz gyermekszületést jelentett volna. Az újlaki termékenység tehát alacsonyabb, a zsámbéki és a töki szint kötött áll (a teljes termékeny periódusukat első házasságukban töltő nőket tekintve). A 25 éves kortól 49 éves korig első házasságukban élő nők átlagos gyerekszáma (5) közelebb áll a valósághoz, és nagyjából megfelel a Zsámbékon az 1860-70-es évekre mért értéknek

(5,3), és jóval meghaladja a tökit (2,1). Ugyanakkor az első házasságokban a ténylegesen született gyerekek átlagos száma 3 volt, ilyen alacsony értéket Tökön vagy Zsámbékon csak a 20. század első felében látunk.⁸

Mivel a családrekonstrukciós kapcsolatok létrehozása és az adattisztítás még folyik, az esetszám viszonylag alacsony, és a csecsemő-és gyermekhalandóság hatását nem tudtuk vizsgálni. De ezt kevésbé érezzük problémának, eddig az összes vizsgált településen és minden időmetszetben hasonló hatásokat találtunk, a csecsemő- és gyermekhalandóság közvetlenül és erősen hatott a gyermekszámra. A magas halandóságú külvárosban sem várunk mást, ehelyett más változókat építettünk a modellbe (házastársak közötti korkülönbség, nő életkora az első szüléskor). Fontosnak érezzük azt is, hogy a társadalmi-foglalkozási adatok szinte teljesek, az eredmények ebben a vonatkozásban megbízhatóak.

Az anyák életkora szerint erős termékenységszökkenést tapasztalunk, a konkrét eredmények hasonlóak a zsámbékihoz. Ugyanakkor paritás szerint növekszik egy következő szülés esélye. E mögött az állhat, hogy sok női életutat kellett lezárunk a házasságkötés vagy az első szülés után, velük nem történt más esemény ezután, minden bizonnyal elköltöztek a településről. A több szülés tovább helyben maradó, viszonylag rövid intervallumokkal szülő, magasabb gyermekszámú nőre volt vonatkoztatható. Ha egy nő később szülte első gyermekét, akkor viszonylag gyorsan következtek a további szülései, mintegy behozni igyekezett az elvesztett időt. Ugyanez köszön vissza a házastársak közötti korkülönbségben is, ha a nő idősebb volt (a kockázati idő negyedében), akkor ez magasabb szülési kockázatot jelentett. Ugyanígy az újránházasság is magasabb gyermekvállalási kockázattal járt, a házasságon belül az első gyermek magasabb életkorban született, és gyakrabban volt ilyen esetekben, hogy a feleség idősebb volt a férjénél.

A társadalmi állás szerinti különbségek hasonlóak a zsámbékihoz, illetve ahhoz, amit Bükkön tapasztalhattunk egy-két évtizeddel később: a hivatalnokok, értelmiségiek termékenysége a legalacsonyabb, őket követik az iparosok és a szőlősgazdák, míg a gyári munkások, napszámosok termékenysége a legmagasabb. Itt már elindult a termékenységi sorrend átrendeződése, a legszegényebb réteg termékenysége lett a legmagasabb, míg a helyi elit már a születésszabályozás felé mozdult. A bükki és zsámbéki tapasztalatokból kiindulva ezt tartjuk alapmodellnek, amely a városokban néhány évtizeddel korábban indulhatott el a 19. század közepe táján, míg a Buda környéki magas termékenységgű német falvakban az átalakulás modellje hasonló, de jóval később, az első világháború után válik hangsúlyosabbá a termékenység csökkenés.

⁸ Mivel a megfigyelést 1873 végén vagy az utolsó szülést követően három évvel lezártuk, ezért feltételezhetjük, hogy a házasságok egy része tovább tartott és az született gyerekek száma is magasabb volt az itt megfigyeltnél. Így a teljes termékenységi arányszám jobb alapot jelent az összehasonlításhoz: Tökön 19 éves, Zsámbékon 21 éves, Újlakon 25 éves átlagos első házasságkötési életkort feltételezve 4-4,5-ös, 7-es, 5-ös teljes házassági termékenységi arányszámot becsülhetünk a három településre, amelyek jobban közelítik a ténylegesen született gyerekek számában mutatkozó különbségeket. Újlak tehát valóban Tök és Zsámbék között állhatott, de közelebb az elsőhöz.

11. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázata, Újlak, 1857–1873, Cox-féle proporcionális kockázati modellek

	Esély- hányados	p-érték	%
Anya korcsoportja			
15-24	1		15,7
25-29	0,384	0,000	24,5
30-34	0,124	0,000	28,8
35-39	0,042	0,000	20,0
40-49	0,011	0,000	10,9
Előzőleg szült gyerekek száma			
1	1		36,7
2	1,308	0,076	20,4
3-5	1,311	0,131	33,8
6-	2,070	0,022	9,2
Korkülönbség			
Nő idősebb	1,475	0,022	25,3
Férfi idősebb (<6 év)	1		35,2
Férfi idősebb (>6 év)	0,985	0,928	39,5
Nő kora az első szüléskor			
15-24	1		36,7
25-29	1,912	0,001	29,7
30-	3,025	0,000	33,6
Gazdasági-társadalmi állás			
Gazda	1		28,9
Munkás, napszámos	1,282	0,142	44,0
Iparos/kereskedő	0,939	0,700	24,4
Hivatalnok	0,546	0,010	1,9
Ismeretlen	2,122	0,123	0,8
Anya házassága			
Első házasság	1		87,3
Újraházasodás	1,271	0,423	12,7
Anyák száma			
	110		
Események (szülések)			
	208		
Kockázati idő (év)			
	849		
p-érték			
	0,000		

IV. Termékenység a 20. században: a Buda-környéki és a Nyugat-Dunántúli mikrorégió 1920 és 1970 között, az 1970-es népszámlálás retrospektív adatai alapján

Az 1970-es népszámlálás 25%-os termékenységi mintája teljes női reprodukciós életpályákat tartalmaz, és lehetővé teszi a fentiekhez hasonló eseménytörténeti elemzések elvégzését. Ezek eredményét a kutatás során publikáltuk (Pakot 2014, Őri-Pakot 2015, Őri 2018), ezért a részletes ismertetéstől itt eltekintünk, csak egy rövid összefoglalást adunk erről.

Az első világháborút követő fél évszázad termékenységcsökkenésének tényét és részleteit vizsgáltuk a nyugat-dunántúli Csepreg és környéke, valamint a Pest megyei Zsámbék és környéke településein. A vizsgálat az 1970-es népszámlálás reprezentatív mintájából származó retrospektív termékenységtörténeti adatok többváltozós eseménytörténeti elemzésén alapult. Az összehasonlító elemzés eredményei szerint mindkét kistérségben egy már létező születéskorlátozó minta válik egyre erőteljesebbé, amelyre rányomják bélyegüket a társadalmi egyenlőtlenlégek. A kétgyermekes családmódel átvetelében élen jártak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező házaspárok, és a mintaváltásban az legalacsonyabb iskolázottsággal bíró házaspárok követték őket. A gyermekvállalási mintaváltás elsősorban a későbbi születések korlátozásával valósult meg mindkét régióban.

A két kistérség közötti hasonlóságok erősebbek, mint a különbségek, annak ellenére, hogy a két népesség összetétele jelentősen eltért egymástól. Mindkét területen kiemelkedett a nők (és férfiak) iskolai végzettsége emelkedésének hatása, amely a lokalitástól függetlenül befolyásolta a születéskorlátozó magatartás elterjedését. Ugyanakkor a szocializmus társadalmi egyenlőség eszméjének széles körű elterjedése közepette (Andorka 1987: 283–284) a múltbeli kulturális és társadalmi különbségek bizonyos fokig továbbra is fennmaradtak.

V. Összefoglalás

Az 1850 előtti periódust vizsgálva egy olyan demográfiai rendszer elemeit láthatjuk, amelyet erősen meghatároz a magas csecsemő, és gyermekhalandóság, de a felnőtt halandóságnak is fontos szerepe van (az első növeli a házasság termékenységet, a második csökkenti azt). Ugyanakkor voltak térbeli mintázatok is, és a megfigyelt közösségek, vagy azok egy része (valószínűleg a gazdasági értelemben legsebezhetőbbek, a földnélküliek, a részben piacról vásárlók) érzékenyen reagált a külső, gazdasági változásokra, adott esetben az élelmiszer árak emelkedésére a soron következő szülés elhalasztásával reagált. A társadalmi-foglalkozási különbségek is jellemzőek voltak, ezek a modern korhoz képest épp fordítottak voltak, a leghátrányosabb helyzetű rétegek termékenysége volt a legalacsonyabb, amint azt számos nemzetközi kutatási eredmény is alátámasztja. A születéskorlátozás általánosságban nem volt jellemző ezekre a közösségekre, az csak egyes társadalmi rétegekben és feltehetően időlegesen volt jellemző, és nem gyermekszámspecifikus volt, hanem csak a következő szülés időpontját próbálták kitolni, ha a gazdasági körülmények vagy a családösszetétel ezt diktálta.

A 19. század második felétől a 20. század közepéig vizsgálva a házasság termékenység alakulását, a termékenység szintjének és a termékenységcsökkenés időzítésének különböző változatait tapasztalhattuk. A házasság termékenységben Zsámbék és Tök képviselték a két végletet, míg Bük és Szakony középen helyezkedett el, mind a házasság termékenység szintjében, mind a termékenységcsökkenés kezdetének időpontját illetően. Tökön a csökkenés jól látható az 1860-as évektől fogva, ekkor valószínűleg a budai külváros Újlakon is elkezdődik az elitcsoportok születéskorlátozó magatartása, a büki régióban az 1880-as évektől indul el a termékenységcsökkenés, míg Zsámbékon csak a 20. század első felében. Világossá vált, hogy a különbségek nem a felekezeti kultúrához kapcsolódnak, hanem a felekezeti különbségek mögött korszerinti vagy társadalmi csoportok szerinti összetételbeli különbségek állnak. A csecsemő-és gyermekhalandóság hatása mindvégig erős marad, hasonlóan a preindusztriális korszakban tapasztaltakhoz. A gyermekhalál vagy a közeli csecsemőhalál növeli egy újabb szülés esélyét, a pótlási effektus erős marad, de maga az elhalálozás ritkábbá válik és így a gyermekszámnövelő hatása is egyre gyengül. A csecsemő-és gyermekhalandóság javulását különösen a 20. században erős termékenységkorlátozó tényezőnek kell tartanunk.

A korábban tapasztalt helyzet, miszerint a legszegényebb, legsérülékenyebb rétegek termékenysége a legalacsonyabb (Keszthely, Zsámbék 1850 előtt), megfordul a 19. század második felében, ami összességében sok helyen termékenységemelkedést okozott a demográfiai átmenet közvetlenül megelőzően. A 19. század második felének gazdasági-társadalmi változásai inkább előnyösen érinthették az agrártársadalom egy részét, amelynek növekvő termékenység volt az eredménye. Majd a 19. század második felében különböző időzítéssel a helyi elit kezdte a születésszabályozást, majd az iparosok, kisbirtokosok őket követték fokozatosan, míg a munkások,

napszámosok termékenysége relatíve magas maradt még a 20. században is. Ugyanakkor voltak olyan közösségek is, amelyek részben talán az egyenlően osztó örökösödési rendszer vagy a földszűke, az elvándorlási lehetőségek hiánya miatt viszonylag korán a születéskorlátozás útjára léptek. Ezekben minden bizonnyal a kisbirtokos réteg volt a kezdeményező, a többi társadalmi réteg őket követte. Ennek voltak korai példái, mint az Andorka Rudolf vizsgálta ormánsági és sárközi falvak, de máshol, így az itt elemzett Tökön, a 19. század közepétől zajlottak le hasonló folyamatok.

Az 1970-es népszámlálás reprezentatív mintájából származó retrospektív termékenységtörténeti adatok többváltozós eseménytörténeti elemzésével az 1920 és 1970 közötti demográfiai folyamatokat is vizsgálhatjuk. Az összehasonlító elemzés eredményei szerint mindkét kistérségben egy már létező születéskorlátozó minta válik egyre erőteljesebbé, amelyre rányomják bélyegüket a társadalmi egyenlőtlenségek. A kétgyermekes családmódel átvtételében élen jártak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező házaspárok, és a mintaváltásban az legalacsonyabb iskolázottsággal bíró házaspárok követték őket. A gyermekvállalási mintaváltás elsősorban a későbbi születések korlátozásával valósult meg mindkét régióban. A demográfiai átmenet időszakában tapasztalt erős termékenységi különbségek a 20. századra az átmenet következtében mérséklődnek, ugyanakkor bizonyos múltbeli kulturális és társadalmi különbségek bizonyos fokig továbbra is fennmaradtak.

VI. Források

Keszthely

Benda Gyula családrekonstitúciós adatbázisa

Keszthelyi római katolikus anyakönyvek

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Mikrofilmtár A 3764, A 3765, A 3766

Bük, Szakony, Csepreg

Bük, evangélikus anyakönyvek

MNL Mikrofilmtár A 2609, A 2610

Bük, római katolikus anyakönyvek

MNL Mikrofilmtár A 1692, A 1693, A 1696

Bük, állami anyakönyvek

MNL VaML Polgári anyakönyvek másodpéldányai büki ak. 1895–1980.

Szakony, evangélikus anyakönyvek

MNL Mikrofilmtár A 2710

Szakony és Gyalóka, római katolikus anyakönyvek

MNL Mikrofilmtár A 1916, A 1917

Szakony és Gyalóka állami anyakönyvek

MNL SopronML Polgári anyakönyvek másodpéldányai, szakonyi ak. 1895-1980

Csepreg, római katolikus anyakönyvek

MNL Mikrofilmtár, A 1698, A 1699, A 1700, A 1701

Csepreg, izraelita anyakönyv

MNL Mikrofilmtár, A 3515

Csepreg, állami anyakönyvek

MNL VaML Polgári anyakönyvek másodpéldányai csepregi ak. 1895–1980.

1970-es népszámlálás:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

XXXII-23-a, 1970. évi népszámlálás

Vas megye

6857. Bó, 1-es számlálókörzet

6860. Bük, 4-es számlálókörzet

6861. Bük, 8-as számlálókörzet

6876. Csepreg, 3-as számlálókörzet

6877. Csepreg, 7-es számlálókörzet

6878. Csepreg, 11-es számlálókörzet

6970. Nagygeresd, 2-es számlálókörzet

Zsámbék, Tök, Perbál, Újlak

Zsámbék, római katolikus anyakönyvek,

Magyar Nemzeti Levéltár, Mikrofilmtár

X2134

A0491

A0492

A0493

A0494

A0495

A1493

Feldolgozása: Gallina – Jelli 2002

Perbál, római katolikus anyakönyvek

Magyar Nemzeti Levéltár, Mikrofilmtár

X2109

A0446

A0447

A0448

Tök, református anyakönyvek

Magyar Nemzeti Levéltár, Mikrofilmtár

A0809

A0810

Zsámbék, Tök állami anyakönyveinek másodpéldányai, 1895–1945:

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, XXXIII. 1.

1970-es népszámlálás:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

XXXII-23-a, 1970. évi népszámlálás

Pest megye

4854. Perbál, 2-es számlálókörzet

4855. Perbál, 6-os számlálókörzet

5168. Zsámbék, 5-ös számlálókörzet

5169. Zsámbék, 9-es számlálókörzet

5042. Tök, 1-es számlálókörzet

Újlaki Sarlós Boldogasszony plébánia római katolikus anyakönyvei, 1856–1873:

Magyar Nemzeti Levéltár, Mikrofilmtár

A0140

A0141

A0142

A0144

VII. Irodalom

Alter, George 1998: L'Event History Analysis en démographie historique. Difficultés et perspectives. *Annales de Démographie Historique*, 2. 25–35.

Andorka Rudolf 1969: A regionális termékenységkülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 12(1-2), 114–124.

Andorka Rudolf 1970: Születéskorlátozás az Ormánságban a 18. század vége óta. *Demográfia*, 13(1–2), 73–85.

Andorka Rudolf 1987a: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.

Andorka Rudolf 1987b: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 3. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 57–96.

Andorka, Rudolf 1991a: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 35–41.

Andorka Rudolf 1991b: Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia*, 102(1–2), 120–146.

Andorka Rudolf 1998: La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.

Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 67–76.

Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.

Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research*, 30(17), 493–534.

Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al. 2004: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.

Breschi, Marco – Esposito, Massimo – Mazzoni, Stanislao – Pozzi, Lucia 2014: Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866-1935). *Demographic Research*, 30(28), 823–852.

Breschi, Marco – Fornasin, Alessio – Manfredini, Matteo 2013: Patterns of reproductive behavior in transitional Italy: The rediscovery of the Italian fertility survey of 1961. *Demographic Research* 29(44), 1227–1260.

Dányi Dezső 1977 : Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20(1), 56–87.

Dányi Dezső 1991a: Bevezetés – összefoglalás. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–20.

Dányi Dezső 1991b: Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 99–156.

- Dányi Dezső 1991c: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 187–231.
- Demény, Paul 1968: Early Fertility Decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition. *Daedalus*, 97(2), 502–522.
- Dribe, Martin – Oris, Michel – Pozzi, Lucia 2014: Socioeconomic status and fertility before during, and after the demographic transition: An introduction. *Demographic Research*, 31(7), 161–182.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába. I.* 93–123.
https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/index.html
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1985: *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. INED, Paris.
- Gallina, Hans – Jelli, Martin (eds.) 2002: *Ortsfamilienbuch der Gemeinde Schambek, Zsámbék im Ofner Bergland, Ungarn, 1716-1946*. Heimatverein Schambek, Nattheim.
- Gutman, Myron – Alter, George 1993: Family Reconstitution as Event History Analysis. In Reher, D. – Schofield, R. (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Oxford, Clarendon Press, 159–177.
- Hablicsek László 1991: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 43–97.
- Hablicsek László 1995: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép- Kelet-Európában*. Kutatási Jelentések 54, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Henry, Louis – Blum, Alain 1988: *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kamarás, Ferenc 1991: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 157–186.
- Kamarás Ferenc 2000: A termékenység, népesség-reprodukció. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 409–432.
- Katus László 1980: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 23(2), 270–288.
- Koloh Gábor 2013a: Demográfiai válság az Ormánságban: Családrekonstitúciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall*, 54, 104–117.
- Koloh Gábor 2013b: Az ormánsági „egyke” és toposza: Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 56(2-3), 195–213.
- Koloh Gábor 2014: „A másik részük nyomtalanul elmúlt a semmiben...” A besenicei református anyakönyvek családrekonstitúciós vizsgálata az 1787 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 191–206.
- Kok, Jan 2007: Principles and prospects of the life course paradigm. *Annales de Démographie Historique*, 203–230.
- KSH 1977: *1970. évi népszámlálás 31. Az adatfelvétel és feldolgozás összefoglaló ismertetése*. KSH, Budapest.
- Livi Bacci, Massimo 1986: Social-group forerunners of fertility control in Europe. In Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (eds.) 1986: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, 182–200.
- Maloney, Thomas N. – Hanson, Heidi – Smith, Ken R. 2014: Occupation and fertility on the frontier: Evidence from the state of Utah. *Demographic Research* 30. 29. 853–886.
- Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. Kutatási Jelentések 75. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.

- Óri Péter 2006: Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49(4), 299–341.
- Óri Péter 2007: *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary: County Pest–Pilis–Solt–Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. HDRI Working Papers on Population, Family and Welfare, no. 10. HDRI, Budapest.
- Óri Péter 2009: Demográfiai átmenetek a 20. században. A demográfiai viselkedés térszerkezetének változásai a történeti Pest megye területén, 1900–2001. *Demográfia*, 52. évf. 2009. 1. sz. 31–54.
- Óri Péter 2010: „Eseménytörténet” a történeti demográfiában. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. L’Harmattan, Budapest, 279–284.
- Óri Péter 2011: Etnikum, felekezet és demográfiai különbségek a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye példája. *Demográfia*, 53. évf. 2010. 4. sz. 373–405.
- Óri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55(4), 292–315.
- Óri Péter 2014: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népességtörténeti vázlat. In Óri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 207–245.
- Óri Péter 2018: A termékenységi átmenet mintái egy mikrorégióban (Zsámbék, Tök és Perbál a 19. század végén, 20. század első felében). *Demográfia*, 61(1), 53–90.
- Óri Péter – Pakot Levente 2015: Termékenységi átmenet mikroperspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia*, 58(2-3): 117–144.
- Pakot Levente 2010: Életútvizsgálatok és léptékváltás a család- és népességtörténeti kutatásokban. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. L’Harmattan, Budapest, 259–278.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19-20. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések (95). KSH NKI, Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején a Nyugat-Dunántúlon. In Óri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Pakot Levente 2015: Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle*, 69(6), 992–1004.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall*, 63. 130–157.
- Pakot Levente – Óri Péter 2015: Socioeconomic and religious differentials in marital fertility during the fertility transition: A micro-level study from Western Hungary, 1850–1939. *Demográfia, English Edition*, 58(5), 5–37.
- Szukicsné Serfőző Klára 1986: *A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban*. KSH NKI Kutatási Jelentések (28). KSH NKI, Budapest.
- Szukicsné Serfőző Klára 2000: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43(4), 445–476.
- Tekse Kálmán 1969: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12(1–2), 23–48.
- Thirring Lajos 1936: Adalékok a házas termékenység 1930. évi statisztikájához. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14(8), 667–693.
- Thirring Lajos 1941: Foglalkozási sajátosságok és házas termékenység. In Thirring Lajos: *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Budapest, 61–77.
- Thirring Lajos 1959: Vizsgálódások a termékenység alakulásának foglalkozási, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről. *Demográfia*, 2(1), 54–73.
- Tsuya, Noriko – Feng, Wang – Alter, George – Lee, James Z. 2010: *Prudence and Pressure: Reproduction in Europa and Asia 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.
- van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke 2010: *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme*. Leuven Univ. Press, Leuven.

- van Leeuwen, Marco H. D. – Maas, Ineke – Miles, Andrew 2002: *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven Univ. Press, Leuven.
- Vézina, Hélène – Gauvreau, Danielle – Gagnon, Alain 2014: Socio-economic fertility differentials in a late transition setting: a micro-level analysis of the Saguenay region in Québec. *Demographic Research* 30. 38.1097–1128.